

Halk İnançları Bağlamında Kelâm İlminin Güncellenmesi *

Ethem Karaçoban

0000-00014-8906-8287

Millî Eğitim Bakanlığı, Kocaeli, Türkiye

ror.org/00jga9g46

ethemkaracoban@gmail.com

Öz

Kelâmın konusu tarihi seyri içinde şekillenmiş ve çağın ihtiyaçlarına göre daha önceleri olmayan bazı hususlar kelâm ilminin konularına dâhil edilmiştir. Nitekim başlangıçta kelâmın konusunu Allah'ın birliği, sıfatları, tekdir ve kader gibi konular oluştururken yapılan ilaveler sonunda bilinen her şey kelâmın konusuna dâhil olmuştur. Kelâmın değişmeyen konusu ise temel inanç esaslarıdır. Bu temel inanç esaslarının açıklanmasında veya savunulmasında yararlanılan ilimler zamana göre değişiklik gösterebilmiştir. Günümüzde bu yaklaşımlar doğrultusunda, bireyin birçok ilgi, inanç, tutum ve davranışları dolayısıyla kelâmın ilgi alanına girdiği belirtilerek kelâmın sosyal boyutu tartışılmaktadır. Bu bağlamda tartışılan hususlardan birisi de dünyanın her yerinde ve her seviyeden insanlar arasında görülebilen halk inançlarıdır. Halk inançları tarih olarak çok eski çağlara uzansa da bilimsel olarak ele alınmaları yeni sayılabilir. Halk inançları günümüzde daha çok sosyal bilimciler tarafından ele alınmıştır. Bu inançlar ekseriyetle kültürel miras olmaları ya da bireylerin üzerindeki psikolojik ve sosyolojik etkileri yönüyle incelenmiştir. Müslüman âlimler sözü edilen alana yeteri kadar ilgi göstermedikleri için yapılan çalışmalarda genellikle konunun itikadi boyutu değerlendirilmemiştir. Kaldı ki halk inançlarının önemli bir kısmı dolaylı veya dolaysız olarak ilahi dinlerin inanç esaslarıyla bir arada bulunamayacak yapıya sahiptir. İşte bu özelliklerinden dolayı halk inançları, insanların birer fiili ya da düşüncesi olduğu sürece kelâmın konusu olacaktır. Zira bir inancın, bir davranışın kuruntu ya da bilim dışı olması, onu kelâma konu olmaktan çıkarmaz. Hatta bazen ona verilmesi gereken önemi artırır, onu gündemin ilk sıralarına taşır. Bilindiği gibi halk inançları içerik açısından çok geniş bir kavramdır. Edebiyat, inanç, hava durumu, güzel sanatlar ve estetik gibi hemen hemen hayatın tüm alanlarında halk inançlarına rastlamak mümkündür. Makalede daha çok yaşayan ve itikadi boyutu olan halk inançlarından bahsedilecektir. İnsanların gündelik yaşamında önemli bir yeri olan bu tür inançlar zaman zaman dinlerin asıl akidelerinin önüne geçebilmekte, bu inançlara göre amel etmeyenler dinî açıdan kusurlu görülebilmekte ve hatta dinden çıkmakla itham edilebilmektedir. Çalışmada halk inançları için bazı tanımlamalar üzerinde durulduktan sonra bu inançların kelâm ilmi ile olan alakasına değinilecektir.

Anahtar Kelimeler

Kelâm; İman; İnanç; Halk İnançları; Kültür

Öne Çıkanlar

- Bu çalışmada çağın gereklerine göre kelâm ilminin muhteviyatı açısından yenilenmesi hususu üzerinde durulmaktadır.
- Kanaatimize göre, kelâm ilminin yenilenmesi kapsamında özellikle itikada taalluk eden halk inançları kelâm bahisleri arasında yerini almalıdır.
- Kelâm ilminin konulara bakışının sosyal bilimlerle aynı olabileceği noktalar olduğu gibi farklılaşacağı noktalar da mevcuttur.
- Yeni kelâm çalışmalarında sosyal bilimlerin verilerine yer verirken söz konusu bilimlerin çoğunlukla tarafgir olduğu gerçeği göz önünde bulundurulmalıdır.

Atıf Bilgisi

Karaçoban, Ethem. “Halk İnançları Bağlamında Kelâm İlminin Güncellenmesi”. *Tetkik* 6 (Eylül 2024), 101-137. <https://doi.org/10.55709/tetkik.1418634>

Makale Bilgileri

<i>Geliş Tarihi</i>	12 Ocak 2024
<i>Kabul Tarihi</i>	25 Haziran 2024
<i>Yayın Tarihi</i>	30 Eylül 2024
<i>Hakem Sayısı</i>	İki İç Hakem - İki Dış Hakem
<i>Değerlendirme</i>	Çift Taraflı Kör Hakemlik
<i>Etik Beyan</i>	Bu çalışma Prof. Dr. Mustafa Saim Yeprem danışmanlığında 2004 tarihinde tamamladığımız “Gebze ve Çevresinde Yaygın İnanışlar ve Kelâm Açısından Kaynakları” başlıklı doktora tezi esas alınarak hazırlanmıştır.
<i>Benzerlik Taraması</i>	Yapıldı - intihal.net
<i>Çıkar Çatışması</i>	Çıkar çatışması beyan edilmemiştir.
<i>Finansman</i>	Herhangi bir fon, hibe veya başka bir destek alınmamıştır.
<i>Etik Bildirim</i>	tetkik@okuokut.org
<i>S. Kalkınma Amaçları</i>	-
<i>Lisans</i>	CC BY-NC 4.0

Updating the Science of Kalām in the Context of Folk Beliefs

Ethem Karaçoban
0000-00014-8906-8287
Ministry of National Education, Kocaeli, Türkiye
ror.org/00jga9g46
ethemkaracoban@gmail.com

Abstract

The subject matter of Kalām has evolved throughout history, with certain aspects added to its topics in accordance with the needs of the time. As a matter of fact, while the subject of Kalām initially consisted of subjects such as the unity and attributes of Allah, takfir and destiny, as a result of the articulations, everything known was included in the subject of Kalām. The unchanging subject of Kalām is the basic principles of belief. The sciences used to explain or defend these basic principles may vary over time. In today's context, in line with these approaches, the social dimension of Kalām is discussed by stating that Kalām is of interest to the individual due to many interests, beliefs, attitudes and behaviors. One of the issues discussed in this context is folk beliefs that can be seen in every geography of the world and among people of all levels. Although folk beliefs date back to ancient times, their scientific study can be considered new. Folk beliefs are predominantly studied by social scientists today. These beliefs have mostly been examined in terms of their cultural heritage or their psychological and sociological effects on individuals. Since Muslim scholars did not pay enough attention to the field in question, the theological dimension of the subject was generally not evaluated in these studies. Moreover, a significant part of folk beliefs has a structure that cannot directly or indirectly coexist with the belief principles of divine religions. Because of these features, folk beliefs will be the subject of Kalām as long as they are an act or thought of people. The fact that a belief or behavior is based on superstition or is unscientific does not exclude it from the realm of Kalām. Sometimes it even increases the importance that should be given to it and brings it to the top of the agenda. As it is known, folk beliefs are a very broad concept in terms of content. It is possible to encounter folk beliefs in almost every aspect of life, such as weather, fine arts, aesthetics, and literature. This article will mainly focus on living folk beliefs with a theological dimension. Such beliefs, which hold significant importance in people's daily lives, sometimes overshadow the original creeds of religions. Those who do not act according to these beliefs may be considered deficient from a religious perspective and may even be accused of apostasy. In the study, after focusing on some definitions for folk beliefs, the relevance of these beliefs to the science of Kalām will be mentioned.

Keywords

Kalām, Faith, Beliefs, Folk Beliefs, Culture

Highlights

- In this study, the renewal of the content of science of Kalam according to the requirements of the age is emphasized.
- In our opinion, within the scope of the renewal of the science of kalam, folk beliefs, especially those related to faith, should take their place among the topics of kalam.
- There are points where the perspective of kalam on subjects may overlap with social sciences, as well as points where it will differ.
- When including data from social sciences in new kalam studies, the fact that these sciences are often biased should be taken into consideration.

Citation

Karaçoban, Ethem. "Updating the Science of Kalām in the Context of Folk Beliefs". *Tetkik* 6 (September 2024), 101-137. <https://doi.org/10.55709/tetkik.1418634>

Article Information

Date of submission 12 January 2024

Date of acceptance 24 June 2024

Date of publication 30 September 2024

Reviewers Two Internal & Two External

Review Double-blind

Ethical Statement * This article is extracted from my doctorate dissertation entitled "Common Beliefs in Gebze and Surroundings and Their Sources from a Kalām Perspective", supervised by Prof. Dr. Mustafa Saim Yeprem, Marmara University, Istanbul, 2004.

Plagiarism checks Yes - intihal.net

Conflicts of Interest The Author(s) declare(s) that there is no conflict of interest

Grant Support No funds, grants, or other support was received.

Complaints tetkik@okuokut.org

S. Development Goals -

License CC BY-NC 4.0

Giriş

Tarih boyunca insanın inancını ve inançla ilgili davranışlarını inceleyen beşerî bilimler, geride bıraktığımız asırda büyük bir ivme kazanmıştır. Sözü edilen çalışmaların kahir ekseriyeti Batılı düşünürler tarafından ortaya konulmuştur. Doğal olarak bu düşünürlerin eserlerinde mensubu oldukları inanç ve kültürlerin izlerini görmek şaşırtıcı değildir. Zira beşerî bilimler yapıları gereği kolaylıkla subjektif ve tarafgir değerlendirmelere maruz kalabilir. Hasan Hanefi (öl. 2021), sosyal bilimlerde objektifliğin olamayacağı üzerinde ısrarla durur. Daha ötesi, Hanefi, beşerî bilimler dışında tabiat bilimlerinde de objektif olunamayacağı kanaatindedir. Hanefi'ye göre şayet evren değerlendirmelere tabi oluyorsa burada tarafsızlıktan bahsetmek söz konusu değildir. Sosyal bilimler tarafsız olmanın aksine, çoğu zaman tarafını gizlemek için bir araç olarak kullanılmaktadır. Bu özellikleri sebebiyledir ki sosyal bilimler sadece bilimsel bir araştırma amacı güden bilimler olarak değerlendirilemez. Beşerî bilimlerin çoğu zaman başkalarını bizim düşüncelerimize göre yönlendirmeyi hedef alan ve bu özelliği çoğunlukla gizlenen politik bir yönü de vardır.¹ Cemil Meriç'e (öl. 1987) göre ise tarafsız bir insanın olması söz konusu değildir. Tarafsızlık kişiliğin yok olması anlamına gelir. Dolayısıyla beşerî bilimlerin tamamı tarafgirdir. Sosyal bilimlerle iştigal edenlerin öğreneceği ilk husus bu bilimlerin tarafgir olduğu gerçeğidir.² Dolayısıyla beşerî bilimlerin verilerini değerlendirirken birçoğunun yapıları gereği keyfi yorumlamalara açık, genel geçerliği olmayan izafi sonuçlar olduğu unutulmamalıdır. Elbette burada sosyal bilimler yoluyla elde edilen verilerin tamamıyla güvensiz olduklarını değil, yapılan açıklama ve getirilen yorumlara dikkat edilmesi gerektiğini vurgulamak istiyoruz. Sosyal bilimler söz konusu olunca kavramların farklı anlamlara gelebilecek şekilde kullanıldığını unutmamak gerekir. Bazı düşünürlere göre sosyal bilimler tarafgir bir yapıya sahiptir. Nitekim aynı kavrama farklı bölgelerde farklı anlamlar yüklenebilmektedir. Bir konu hakkında anlayış birliğine varmak için kelimeler üzerinde anlaşmak gerekir. Örneğin açık olarak tanımlanmadıkça tanrı fikriyle hem teizmi hem ateizmi müdafaa etmek mümkündür.³ Kavramları anlayabilmek ancak bu kavramların neşet ettiği düşünceyi ve ait olduğu felsefeyi bir bütün olarak fahmetmek ve ayrıca felsefe içinde yüklendiği

¹ Hasan Hanefi'nin mezkûr görüşleri için bk. Recep Şentürk, *Modernleşme ve Toplum Bilim -Türkiye-Mısır Örneği* (İstanbul: İz Yayıncılık, 1996), 290.

² Cemil Meriç, *Sosyoloji Notları ve Konferansları* (İstanbul: İletişim Yayınları, 1997), 19.

³ Alfred Weber, *Felsefe Tarihi*, çev. Halil Vehbi Eralp (İstanbul: Sosyal Yayınları, 1991), 43.

işlevleri açık ve seçik olarak anlamakla mümkündür.⁴ Bazen de zaman ilerledikçe kavramlara ifade ettikleri ilk anlamlarından çok farklı manalar yüklenebilir. Nitekim hümanizm, ilk çıkış yıllarında beşerin bu dünyadaki konumunu tayin hususunda yapılan çabaları ifade edecek tarzda kullanılmış⁵ daha sonraları ise gerçekte ateizme ya da gnostisizme dayanan ve dini ya da dinî inançları dışlayan bir ahlâki ve dini savunan felsefi görüşü ifade eder hale gelmiştir.⁶ Benzer bir şekilde sekülerleşme, bilimin bir güç olarak zuhuru ile başlamış olsa da süreç içinde otoritenin her çeşidine, bilhassa dinî otoriteye karşı koyarak neticede maddi olanı nihai hedef olarak görmek suretiyle kuram olarak değilse bile pratik olarak ateizm ile aynı noktada buluşmuştur.⁷ Sekülerizm taraftarları ileri sürdükleri görüşlerle çağdaş dünyada dinin yeri olmadığı fikrini insanlara dayatmak suretiyle ideolojik bir yaklaşım göstermişlerdir. İleri sürdükleri görüşler ise tarafsız usullerle elde edilmiş veriler olmayıp içtenlikle arzuladıkları durumun ifadelerine bürünmesinden başka bir şey değildir. İşte bu noktada sekülerizm teori olmaktan ziyade taraf olmuştur.⁸

İnsanlar çeşitli saiklerin tesiri altında aynı olay için çok farklı tepkilerde bulunabilir. Tabiatıyla bizzat insanın kendisi; davranışı, inancı, kültürü gibi hususları konu edinen disiplinleri farklı bir toplumdan ithal etmek ve aynı ile hayata geçirmeye çalışmak toplumun ana bünyesine müdahale etmek olarak algılanmalıdır. Nitekim ilgili bilim dallarının ortaya koyduğu gibi insanların ortak özellikleri yanında birbirinden farklı çok sayıda özellikleri de söz konusudur. İnanç ile ilgili hususlar da böyledir. Toplumun dinî anlayış ve yaşantısını tam ve kapsayıcı bir şekilde ortaya koymanın imkânsızlığının bilincindeyiz. Konu insan ile alakalıdır. İnsan ise değişken bir varlıktır. Onun hareket ve davranışları çok farklı saikler altında gerçekleşmektedir. Bir kişi aynı olaya değişik ortamlarda farklı tepkiler verebilmektedir. Sosyal bilimlerin dünya tasavvurlarının temel hareket noktalarının en önemlilerinden biri şu inançtır: “Bütün kişiler başka herkesle ortak birtakım özelliklere sahipken, bütün kişilerin sadece bazı kişilerle ortak birtakım özellikleri ve nihayet başka hiç kimseyle paylaşmadıkları birtakım özellikleri vardır.”⁹ Birey kendisi için mahrem saydığı inanç ve düşüncelerini başkalarıyla paylaşmak

⁴ Theodor Wiesengrund Adorno, “Felsefi Terminoloji”, çev. Medeni Beyaztaş, *Bilgi ve Düşünce* 1 (2002), 117.

⁵ Macit Gökberk, *Felsefe Tarihi* (İstanbul: Remzi katabevi, 1990), 188.

⁶ Ahmet Cevizci, *Felsefe Sözlüğü* (İstanbul: Paradigma Yayınları, 1999), “Hümanizm”, 431.

⁷ Temel Yeşilyurt, “Seküler Dünyada İman Toplulukları”, *İslâmiyât* (2001), 121.

⁸ Ali Köse, “Modernleşme-Sekülerleşme İlişkisi Üzerine Yeni Paradigmalar”, *Günümüz İnanç Problemleri* (Erzurum: 2001), 204.

⁹ Immanuel Wallerstein, *Jeo Politik ve Jeo Kültür*, çev. Mustafa Özel (İstanbul: iz Yayıncılık, 1993), 211.

istemeyebilir.

İslâmi ilimler açısından insanların inançlarını konu edinen, bu hususta açıklamalarda bulunan, kanaatler bildiren ya da inançlara yöneltilen itirazları bertaraf etmeye çalışan ilim kelâmıdır. Bu husus yeryüzünde yaygın diğer dinler için de geçerlidir. Bu sebeptendir ki beşer tarafından yaygın kabul görmüş her dinin bir kelâm ilmi vardır. Kelâmın doğuşu hakkındaki tartışmaları bir kenara bırakarak, oldukça hareketli geçen hicri I. asırdan hemen sonra II. asrın başları denilebilecek dönemde İslâm kelâmının doğduğunu ifade edebiliriz. İslâm geleneğinde akli yöntemlere ağırlık veren ve daha çok bu özellikleriyle temayüz eden âlimler Mu'tezile kelâmcıları olarak bilinirler.¹⁰ Çeşitli ekollerin oluşmasıyla geniş bir muhtevaya ulaşan kelâm,¹¹ zaman içinde kendinden beklenileni veremediği düşüncesinden hareketle eleştirilerek yenilenme çağrılarına muhatap olmuştur. Nihayet geçtiğimiz asrın başlarından itibaren kelâm açısından yeni bir döneme girilmiş ve bu dönem yeni ilm-i kelâm olarak adlandırılmıştır. Günümüzde de kelâmın yenilenmesi¹² ve güncel konulara ilgi duyması gerekliliği çeşitli platformlarda dile getirilmekte ve öneriler sunulmaktadır. Kastedilen yenilenme sadece güncel konuların kelâmın bahisleri arasına alınması ile sınırlı değildir. Zira kelâmın kadim konularının ve bu konulara çözüm olarak sunulan önerilerin günün insanına hitap edecek şekilde yeniden gündeme getirilmesi önemlidir.¹³ Kelâmın yenilenmesi tartışmalarının genel olarak yeni ilm-i kelâm, içtimaî kelâm, sosyal kelâm, kelâm ilminin yeniden inşası, kelâm geleneğinde değişim¹⁴ gibi başlıklar altında yapıldığını söyleyebiliriz. Tartışmalar¹⁵

¹⁰ Taşköprizâde Ahmed Efendi, *Miftâhu's-sa'âde ve mişbâhu's-siyâde fi mevzû'âtı'l-‘ulûm*, nşr. Abdülvehhâb Ebü'n-Nûr – Kâmil Kâmil Bekrî (Kahire: Dâru'l-Kütübi'l-Hadîse, 1968), 1/166; M. Ş. Yaltkaya, *Kelâm Savaşları* (İstanbul: Burhaneddin Matbaası, 1932), 2; İrfân Abdülhamid, *İslâm'da İtikadî Mezhepler ve Akaid Esasları*, çev. M.Saim Yeprem (İstanbul: Marifet Yayınları, 1981), 121.

¹¹ Taşköprizâde, *Miftâhü's-sa'âde*, 1/150; Bekir Topaloğlu, *Kelâm İlmi: Giriş* (İstanbul: Damla Yayınevi, 1988), 55; A.Saim Kılavuz, *Ana Hatlarıyla İslâm Akaidi ve Kelâma Giriş* (İstanbul: Ensar Neşriyat, 2022), 373.

¹² Mehmet Bulgen, *Kelâm İlmi ve İslâm Hukukunda İçerik Sorunları* (İstanbul: Ensar Neşriyat, 2017), 89-156; Faruk Sancar-Muhammed Hanefi Suluğlu, "Kelâmın Yenilenmesine Muhalefet Tartışmaları Üzerine Bir Tahlil", *Din Bilimleri Akademik Araştırma Dergisi* 19/2 (2019), 589-614.

¹³ Mehmet Evkuran, "Belirsizlik, Tahakküm ve Küreselleşme Bağlamında Teoloğun Gündemi". *Dini Araştırmalar* 6/17 (Haziran 2003), 317; Evkuran, "Kelâm İlmi'nin Yeniden İnşası" Sözünün Anlamı ve İçeriği Üzerine" *Kelâm İlmi'nin Yeniden İnşasında Geleneğin Yeri* (Elâzığ: Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, 2004), 182-184.

¹⁴ Mustafa Sinanoğlu, "Kelâm Geleneğinde Değişim", *Çağımızda Sosyal Değişme ve İslâm*. Redaksiyon, Mehmet Bulut (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2007), 217.

¹⁵ Tanzimattan günümüze kelâm ilminin yenileşme çalışmaları hususunda yapılan tartışmalar için bk. Rabiye Çetin, "Tanzimat'tan Günümüze Kelâm'ı Yenileme Çalışmaları I" *Dini Araştırmalar Dergisi* 16/42 (Ocak – Haziran/ 2013), 9.

kapsamında yeni ilm-i kelâm ve sosyal kelâm ifadeleri ile tarihte olduğu gibi günümüzde de kelâmcıların çağdaş felsefeler ve beşerî bilimlere aşına olmaları gerekliliğinin ifade edildiği görülmektedir.¹⁶ Biz burada yapılan tartışmalar doğrultusunda konuyu halk inançları bağlamında ele alarak meselenin itikadi boyutuna dikkat çekmeye çalışacağız.

1. Genel Anlamda İnanç ve Halk İnancının Tanımı

İnanç, bir şeye, bir fikre, bir göreve, bir şahsa zihinsel ya da duygusal veya her ikisiyle teslim olmayı ifade eder.¹⁷ Yine inanç, zannetmek, itimat etmek, doğru olarak kabullenmek, bir şeyin varlığını tasdik etmek, sanmak, inanarak aldanmak, en büyük varlık olarak kabul etmek gibi anlamlara gelir.¹⁸ İnanç için daha farklı tanımlar vermek mümkündür.¹⁹ Yaygın bir şekilde felsefe geleneğinde inanç, insan aklının acizliğinden kaynaklanan inanmalar için kullanılır. Kimi düşünürler ise bilimsel yollarla elde edilmeyen bütün kabulleri inanç kategorisine dâhil etmişlerdir.²⁰ Bu bağlamda nedenleri kesin olarak kavranamayan olayların açıklamalarından oluşan tutumlar da inanç olarak tanımlanmıştır.²¹ İslâm literatüründe inanç yerine yaygın olarak kullanılan kavramlar, tahkim etmek, onaylamak, kesin karar vermek gibi anlamları olan *itikad*²² ve şüpheye mahal bırakmayacak bir şekilde kalpten tasdik etmek, güvenmek ve inanmak anlamına gelen *imandır*.²³ Aslında etimolojisi açısından, başlangıçta itikadın inanç anlamına uygun olmadığı görülse de daha sonra zamanla itikad, bir şeye fikri olarak daha nötr bir inanma anlamını taşımaya başlamıştır. Buna göre itikad teorik bir bağlılığı ifade etmektedir. Bu bakımdan itikad, imana uygun olmadığı halde, inanca uygun düşmektedir.²⁴ İman ise kısaca, din adına tebliğ ettiği konularda Hz. Peygamber'e inanmak ve onu tasdik etmektir.²⁵

¹⁶ Güncel kelâm problemleri ve çözüm önerileri ile ilgili bk. Recep Ardoğan (ed.), *Günümüz Kelâm Problemleri* (İstanbul: Klm yayımları, 2018).

¹⁷ Micheal Scriven, "Belief", *Encyclopedia Americana* (New York, 1958), 3/501; Ayrıca bk. Geddes Mac Gregor, "Doubt And Belief", *The Encyclopedia Of Religion* (New York: Macmillan Publishing Company, 1987), 4/426.

¹⁸ Türkçe Sözlük (Ankara, TDK, 1988), "İnanmak", 1/701; Hülya Alper, *İmanın Psikolojik Yapısı* (İstanbul: Rağbet, 2002), 17.

¹⁹ İnançın çeşitli tanımları için bk. Ethem Karaçoban, *Gebze ve Çevresinde Yaygın İnanışlar ve Kelâm Açısından Kaynakları* (İstanbul: Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2004).

²⁰ Hançerlioğlu, "Boş İnanç", *Felsefe Ansiklopedisi* (İstanbul: Remzi Kitabevi, 1977), 1/ 191-192.

²¹ İsmet Zeki Eyüboğlu, *Bütün Yönleriyle Anadolu İnançları* (İstanbul: Koza Yayınları, 1974), 18.

²² Mustafa Sinanoğlu, "İman", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2000), 22/212-214.

²³ Muhammed b. Mükerrrem İbn Manzûr, *Lisânu'l-Arab* (Beyrut: 1995), "emn", 13/21.

²⁴ Hanefi Özcan, *Epistemolojik Açından İman* (İstanbul: İFAV, 1992), 48.

²⁵ Sinanoğlu, "İman", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, 22/212-214.

İnanç alanı sıklıkla subjektif değerlendirmelere konu olduğundan halk inancı için herkes tarafından benimsenecek bir tanım vermek mümkün görünmemektedir. Farklı bir husus ise halk inancı kavramının tarih, dinler tarihi, antropoloji, folklor, psikoloji, sosyoloji gibi farklı birçok disiplinin ilgi alanına giriyor olmasıdır. Günümüzde halk inancı yerine genellikle bâtil inanç kullanılmaktadır. Bâtil inanç (superstition) ise farklı tanımlamalara rastlamak mümkün olsa da genel olarak, bazı ruhsal faktörlerle zuhur eden olayları, istikbali bilebilme arzusuyla kimi rastlantısal benzerlikleri iyi ya da kötünün ön belirtileri olarak değerlendiren, bilimin ve geçerli bir dinin kabullenmediği tabiatüstü güçlerin varlığını kabul eden, nesilden nesile tevarüs eden doğru olmayan inançlar olarak tanımlanmaktadır.²⁶ Bazı sosyal bilimciler ise, tabii bir faktörden neşet eden olayı tabiatüstü gizemli ve bilimsel bir temeli olmayan yaklaşımlarla izah etmeyi bâtil inanç olarak tarif etmişlerdir.²⁷ Bu bakış açısıyla halk inancı, bazı varlıkların mutluluk ya da mutsuzluk kaynağı oldukları inancına dayanan, herhangi bir akli temelden yoksun irrasyonel bir inanma olarak tanımlanmıştır.²⁸ Bu doğrultuda mezkûr inançlar kadim çağların bakiyesi olup gizli olduğu düşünülen kuvvetlerden korkunun sebep olduğu bir vehimden ibarettir. Tanımlarda da görüleceği üzere bâtil inançlar için çok genel ifadeler kullanılmıştır. Bunun tabii bir sonucu olarak ise halk inançları ifadesi, zaman zaman bir bütün olarak tüm inançları kapsayacak şekilde kullanılabilir. Bu kullanımıyla da kaynağı ne olursa olsun bütün inanç sistemleri sağlam bir temelden yoksun, insanın zihninde çeşitli nedenlerle oluşan ve gerçeklerle bağdaşmayan sanılar olarak kabul edilmişlerdir. Bu değerlendirmeye göre, ilkelinden gelişmişine kadar bütün inançlar hayal mahsulüdür.²⁹ Bu bakış açısına göre bir nesnenin uğurlu ya da uğursuz olduğuna inanmayla babasız bir çocuğun olabileceğine inanma arasında gerçekte bir fark yoktur.³⁰ Halk inançlarını, halka mal olmuş biçimiyle doğru ya da yanlış ayırımı yapılmaksızın halkın sahip olduğu inançların bütünü anlatan bir ifade olarak tanımlayanlar da olmuştur.³¹ Yine halkın geneli tarafından geniş kabul görmüş dinî inanış ve ahlak ilkeleriyle uyuşmayan kabuller için halk inançlarıyla anlamdaş olarak batıl inanış kullanılır. Burada halk inancı terimini nasıl tanımlarsak tanımlayalım

²⁶ Sedat Veyis Örnek, *Budunbilim Terimleri Sözlüğü* (Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 1973), "Boş inanç", 17.

²⁷ Ali Köse-Ali Ayten, "Batıl İnanç ve Davranışlar Üzerine Psikososyolojik Bir Analiz", *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi* 9/3 (2009), 48-49.

²⁸ "Superstition", *Encyclopedia Britannica*, (Micropedia) (U.S.A, 1979), 9/683.

²⁹ Hançerlioğlu, "İnanç", 3/ 82

³⁰ Hançerlioğlu, "İnanç", 3/ 82.

³¹ Ali Çelik, *Halk İnançları* (İstanbul: Beyan Yayınları, 1995), 22.

umuma şamil bir tanımlama olmaktan uzak ve daima eleştiriye maruz kalacaktır. Zira kavramın kendisi izafidir.³² Bu arada halk inançlarını resmi din formatının; kelâm, fıkıh ve hadis disiplinlerinin mevzuları haricinde kalan ve halkın din adına kabullendiği düşüncelerin bütününe halk inancı diyenler olmuştur. Bu yaklaşımın da tartışmaya açık olduğu ortadadır.³³ Zira bu disiplinlerin kendi arasında anlaşamadığı, ihtilaf halinde olduğu birçok konu vardır. Biz burada halk inançlarını, kuruntulara dayalı, mantıklı bir nedene dayanmayan hayal ürünü inançlar anlamında değil, Müslümanların dinî yaşantılarını tasvir etmek üzere onların dini algılayış ve davranışlarını betimlemek için kullanıyoruz. Burada halk inancı terimi bilim literatürüne uygun olarak küçümseyici bir tavrıdan uzak olup halkın inançlarını tavsif etmek üzere betimleyici bir ifade olarak kullanılmaktadır. Nitekim çoğu zaman dinlerin asıl öğretilerinden uzaklaşarak farklı bir yapıya bürünseler de halkın anladığı ve yaşamaya çalıştığı din onların hayatlarında gözlemlenen dindir.

İslâm geleneğinde halk inancını karşılamak üzere sıklıkla, mantıki bir dayanağı bulunmayan ve çoğunlukla kutsallaştırılan anlayış ve yönelimleri dile getiren ve kelime olarak Kur'ân'da yer almayan *hurafe*³⁴ terimi kullanılır. Bunun yanında dinî literatürde genel olarak, din tebliğ edilip kemale erdikten sonra zuhur eden şeyler manasına kullanılan, nelerin bu kapsama girdiği konusunda çokça tartışmaların yapıldığı *bid'at* ve *esâtîr* gibi kavramlar da kullanılmıştır.³⁵

Bunlardan özellikle *bid'at* kelimesinin kullanımı hususunda İslâm âleminde derin görüş ayrılıkları mevcuttur. *Bid'at*'ın Hz. Peygamber'in vefatı sonrasında Müslümanlar arasında ortaya çıkan hususlar olduğunda ittifak olsa da *bid'at*'ın neleri kapsadığı noktasında ihtilaf vardır. Nitekim *bid'at* için yapılan tanımlarda, *bid'at*'ın kapsamıyla ilgili olarak biri dar diğeri geniş manada olmak üzere genelde iki çeşit tanım karşımıza çıkar. Dar manada yapılan tanıma göre *bid'at* dinî alanda görülen yeniliklerle sınırlanmıştır. Geniş manada ele alınan tanımlarda ise böyle bir sınırlama getirilmemiş ve hayatın hemen her alanıyla ilgili geçmişte örneği olmayan her şey *bid'at* kabul edilmiştir.³⁶ İmam Mâlik (öl. 79/795), Şâtîbî (öl. 790/1388), Birgivî (öl. 981/1573), İbn Hacer el-Askalânî (öl. 852/1449), İbn Teymiyye (öl. 728/1328) ve İbn

³² Hikmet Tanyu, "Dinî Folklor veya Dinî-Manevi Halk İnançlarının Çeşit ve Mahiyeti Üzerinde Bir Araştırma", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 21/1-4 (Temmuz 1976), 125-126.

³³ Mustafa Ünal, "Türk Medyasının Halk İnançlarına Bakışı", *Türklük Bilimi Araştırmaları Dergisi* 16 (2004), 45.

³⁴ Ali Murat Yel, "Hurafe", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1998), 18/381.

³⁵ Karaçoban, *Gebze ve Çevresinde Yaygın İnanışlar ve Kelâm Açısından Kaynakları*, 183-193.

³⁶ İbrâhim b. Mûsâ eş- Şâtîbî, *el-İ'tisâm*, çev. Ahmet İyibildiren-Mustafa Özcan (Konya; Kitap Dünyası Yayınları, 2011), 1/45-50.

Receb (öl. 795/1393) gibi âlimler bid'atı dar manada, İmam Şâfiî (öl. 204/822), Şehâbeddin el-Karâfi (öl. 684/1285), İbn Âbidîn (öl. 1252/1836), ve İbn Hazm (öl. 456/1064) gibi âlimler ise bid'atı geniş manada ele almışlardır.³⁷ Tanımda çerçeveyi geniş tutmanın bir sonucu olarak kimi âlimler tarafından Hz. Peygamber'den sonra ortaya çıkan, dinî hayat ile ilgili olsun veya olmasın her şey bid'at kapsamında değerlendirilmiştir. Bu nedenle asr-ı saâdette olmadığı için medrese ve köprü yapımına karşı çıkanlar,³⁸ un elemek için elek kullanmayı ve kırbadan dökülen su ile el yıkamayı bid'at kabul edenler olmuştur.³⁹ Esâtîr ise Kur'ân-ı Kerîm'de kadim kavimlerin uydurmaları anlamında geçmektedir. “Kendilerine âyetlerimiz okunduğunda, “Duyduk! İstese elbette bunun benzerini biz de söyleriz, bu eskilerin masallarından başka bir şey değil” dediler.” “Onlara, “Rabbimiz ne indirdi?” diye sorulduğunda “Eskilerin masallarını!” derler.”⁴⁰ Esâtîr masal, mit, efsane ve destan olarak isimlendirilen ve başta kahramanlık gibi konulara yer verilen çeşitli anlatılardır. Esâtîr genel olarak uydurma, masal ve hurafe anlamında kullanılır.⁴¹ Tefsircilerin çoğu, esâtîr kelimesini eskilerin kaleme aldıkları şeyler, gerçekle alakası olmayan sözler, kadim milletlere ait anlatılar şeklinde yorumlamış olsalar da Muhammed Hamdi Yazır (öl. 1942) bu yaklaşımın doğru olmadığını kanaatindedir. Yazır'a göre “esâtîrü'l-evvelîn”, çeşitli milletlerde farklı adlar alan ve Türklerde masal denilen kahramanlık anlatıları, destanlar ve efsanelerdir. Uydurma ve hurafe manasına kullanılır.⁴² Bunun yanında esâtîr kelimesinin daha çok putperest milletlerin tanrılarına ilişkin anlatılar için kullanıldığını ifade edenler olmuştur. Bu doğrultuda esâtîr hak dinlerin inanç esaslarını değiştirip dalaletle düşen halkların bâtil inançları olarak da değerlendirilebilir⁴³.

Tanımlar çeşitli olmakla beraber bunlarda, halk inançlarının akli temelden uzak olması, bilimsel ölçütlere uymaması,⁴⁴ geçerli ve halk tarafından geniş kabul görmüş dinlerle uyum içerisinde olmaması⁴⁵ gibi hususlar öne çıkmaktadır. Öne çıkan bu unsurların tarafsızlıktan uzak ve eleştiriye açık olduğu ortadadır. Zira inançlar

³⁷ Rahmi Yaran, “Bid'at”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1992), 6/129.

³⁸ Muhammed Abid el-Cabiri, “Çağdaş Dünyada Şeriatın Tatbiki Problemi”, çev. Abdullah Şahin, *İslâmiyât* 1/4 (1998), 27.

³⁹ Şâtîbî, *el-İ'tisâm*, 1/49-50. Mustafa Uysal, *İslâm'a Sokulan Bid'at ve Hurafeler* (Konya: Ülkü Basımevi, 1969), 1/15.

⁴⁰ el-Enfâl 8/31; en-Nahl 16/24.

⁴¹ Muhammed Hamdi Yazır, *Hak Dini Kur'ân Dili* (İstanbul: Eser Neşriyat, 1971), 3/1904-1905.

⁴² Yazır, *Hak Dini Kur'ân Dili*, 3/1904.

⁴³ Şerafettin Gölçük, “Esâtîr”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1995), 11/359.

⁴⁴ Eyüboğlu, *Bütün Yönleriyle Anadolu İnançları*, 17.

⁴⁵ Örnek, “Boş İnanç”, 17.

yapıları gereği görünen âlemle sınırlı değildir. Tarihte de görüleceği gibi milletlerin kahir ekseriyetinde gayba inanç bulunmaktadır. Vahye dayalı inançların yapısı da böyledir. İslâm inanç sisteminin merkez noktasını gaybi bir konu olan Allah'ın birliğine yani *tevhid*e iman teşkil eder. Gayb ise yapısı gereği duyular âleminin dışındadır. İnanç konularının birçoğu tecrübe dışıdır. Bunlar çoğunlukla, görünür âlemin kanunlarına tabi olmadıklarından tecrübe dışı olmalarına itiraz edilebilecek herhangi bir durum söz konusu değildir. Ancak inançların tecrübe dışı olmaları, aynı zamanda akıl dışı olmaları sonucunu doğurmaz. Hatta insanların akletmeleri, neye inandıklarını sorgulamaları onların üzerlerine yüklenmiş bir vecibedir. Ancak imanın nesnelere salt aklın kanunlarına tabi tutulması, doğruluk ya da yanlışlıklarının belirlenmesinde sadece aklın referans alınması iman açısından ciddi bir kırılma noktasını oluşturur. Öte yandan doğrunun tek geçerlik şartını bilimsel metotlarla elde edilmiş olmasına bağlamak dinin dışında diğer bazı disiplinler için de problem teşkil eder. Şayet epistemolojik açıdan bilim dışlayıcı davranmak suretiyle sadece sahip olduğu yöntemlerle elde edilen bilgilerin sıhhatini onaylayıp bunun haricinde kalanları ret yoluna giderse, bu hal fizik ötesine kapalılığı ifade eder. Doğal olarak bu yaklaşım tarzından sadece inanç değil diğer bazı disiplinler de önemli ölçüde zarar görür.⁴⁶ İslâm itikadı açısından inanç alanında aklın tek başına hakem tayin edilmesi yaklaşımının doğru kabul edilemeyeceği ortadadır.

Günümüz dünyası da içinde olmak üzere bütün devirlerde ve tüm toplumlarda rastlanan bâtil inançların tanımında karşılaşılan farklılıklar bir yana, müntesipleri üzerindeki iletişim, psikososyal, sosyokültürel, sosyoekonomik, sembolik ve ritüel gibi etkilerinden hareketle bunların önemi üzerinde duranlar da olmuştur.⁴⁷

Geçen satırlarda da değinildiği gibi günümüzde halk inançlarıyla sosyoloji, antropoloji, tarih, felsefe ve dinî ilimler gibi farklı disiplinler ilgilenmektedir. Söz konusu inançların nereden kaynaklandığı, nasıl yaygınlaştıkları ve toplumlar arasında nasıl dönüşümlere uğradıkları gibi hususlarla ilahiyatçıların ve özellikle kelâmcıların meşgul olması ciddi bir ihtiyaçtır.

Biz burada karışıklığa meydan vermemek için halk inançlarını iki noktadan değerlendireceğiz. Müslümanların akide ve yaşantıları bağlamında bu kavramı zikrettiğimizde, inançların müslüman toplumlarda görülen tezahürlerini kastedeceğiz. Din adına sahip olunan bu değerlerden bazıları herhangi bir dinî

⁴⁶ Mehmet Aydın, "Değişim Sürecinde İnanç Bilim İlişkisi", *İslâmî Araştırmalar Dergisi* 11/1-2 (1998), 9.

⁴⁷ Seyfi Karabaş, "İnançlarımızla Manilerimizde İmge Bütünlüğü", *Ulusal Kültür Dergisi* 1 (Temmuz- 1978), 55; Ali Abdurrezzak, "Halk İnançlarının İşlevleri ve Düşünsel Temelleri", *Asya Studies* 5 / 18 (Aralık 2021), 155-168.

temelden yoksun olarak kuruntulara dayalı olabilir. Burada halk inancı tabirini kullanmamız, kabullenilen dinî hususların halk içindeki görünümüne vurgu yapmak suretiyle bu dinî anlayış ve yaşayışı betimleme amacına matuftur. İkinci olarak kadim kültürlerden tevarüs eden, toplumun günlük ve dinî yaşantılarıyla irtibatlı görünmesine rağmen, İslâm akaidiyle doğrudan bir bağı bulunmayan inanç ve davranışları dile getirmek üzere kullanacağız.

2. Kelâm Konularının Değişkenliği

Kelâmın konusu tarihi süreç içerisinde oluşmuştur. Toplum hayatında gerçekleşen değişimlere paralel olarak başlangıçta olmayan bazı hususlar ilerleyen zamanlarda kelâmın konusuna dâhil edilmiştir. Nitekim ilk çıkış yıllarında kelâmın konusu Allah'ın birliği, sıfatları, tekfir ve kaderle ilgili bahisler iken daha sonraları fiilen var olan her şey (*mevcut*) kelâm bahisleri arasına girmiştir.⁴⁸ Nihayetinde müteahhirîn döneminde felsefi birçok konunun kelâm kitaplarında yer almasıyla gerçekte varlığı olmasa da insan bilgisinin konusu olan her şey (*ma'lûm*) kelâmın muhteviyatına dahil olmuştur.⁴⁹ Yani zamanın şartlarına ve problemlerine göre kelâmın konusu değişmiştir. Kelâmın kendini geliştiremediği ve çağın ihtiyaçlarına cevap veremediği fark edildiğinde ise kelâmda yenilik arayışları başlamıştır.

Kelâmın teşekkül yıllarına ve ilk kelâm meselelerine bakılacak olursa bunların güncel ve çözülmesi gereken önemli konular olduğu görülür. Büyük günah, insanın fiilleri, Allah'ın sıfatları ve yönetim gibi mevzuların o günlerin öncelikli olarak ele alınması gereken konuları olduğu zahirdir. Esas itibariyle kelâm ilmi hayatın tam içinde yer alan tamamen sosyal bir işlevi; yani tebliğ vazifesini yerine getirmektedir. Bilhassa daha geç dönemlerde politik diyebileceğimiz bazı konuların da inanç konularından bahseden kitapların içeriklerine dâhil olmasının nedeni bu olsa gerektir.⁵⁰ Hatırlanacağı gibi Şia'nın tamamen yönetsel bir mevzu olan devlet yönetimi ve bunu deruhte edecek şahısta bulunması gerektiği varsayılan hususları dinin temel esaslarına dâhil etmesiyle imamet meselesi de kelâm bahisleri arasındaki yerini almıştır.⁵¹ Zamanın ihtiyacına binaen kelâm bahislerine eklemeler yapıldığına

⁴⁸ Yusuf Şevki Yavuz, "Kelâm" *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2022), 25/196.

⁴⁹ Kılavuz, *İslâm Akâidi ve Kelâma Giriş*, 373.

⁵⁰ Recep Şentürk, *Modernleşme ve Toplum Bilim* (İstanbul: İz Yayıncılık, 1996), 81.

⁵¹ Kelâm ilminin yenilenmesi önerisi için bk. Musa Kâzım, "Kütüb-i Kelâmiyyenin İhtiyâcât-ı Asra Göre İslah ve Te'lîfi, Beyne'l-Müslimin Mezahib-i Muhtelifenin Tevhidi, Medreselerde Tedrisatın İslahı", *Sîrât-ı Müstakim*, 2/52, (1327), 403-406.

göre zamanımızda da özellikle itikadi açıdan önem arz eden hususlar bu bahisler içinde yerini alabilir.

İtikadi açıdan halk inançlarının günümüz dünyasında önemli bir problem olduğu aşikârdır. Halkın dinî bilgi kaynaklarının en önemlilerinden olan din hizmetleri alanında çalışan görevlilerin sözü edilen bâtil inançlarla alakalı çok sayıda duruma şahit olduklarını ve her eğitim seviyesinden bireylerin çeşitli sorularına muhatap olduklarını biliyoruz. Örneğin istenilmeyen çeşitli durumlardan koruması için üzerinde muska bulundurma veya fal baktırma gibi bazı davranışlar her kategoriden çok sayıda insanın gündeminde önemli bir yer işgal etmektedir.⁵² Karşılaşılan bu durumlar görmezden gelinemeyeceğine göre hem önemli inanç problemlerine yol açan halk inançlarını tanımak hem de bunlarla mücadele etmek için gerekli donanımına sahip olmak gerekir. İlk dönem kelâm âlimlerinin yaptığı gibi öncelikli olarak mevcut problemleri ve bu problemlerin önceliklerini belirlemek icap eder. Nitekim kelâm teşekkül devirlerinde ümmetin akidevî problemlerine ya da bu cihetten gelebilecek problemlere karşı koymakla uğraşan bir kimliğe sahipti. Bunun tabii bir neticesi olarak, ilk dönem kelâm âlimleri, İslâm'ın ilk asırlarında yaygın inanç problemlerini teşhis ederek, bölgedeki büyük çekişme arenasında Allah'ın birliğini ve peygamberlik müessesesini inkâr edenlere ve özellikle, Gnostisizm'e, Hıristiyanlık'a ve Budizm'e karşı yılgınlık göstermeden mücadele etmişlerdir.⁵³ Kelâm ilminin oldukça canlı olduğu mezkûr dönemlerde, kaynağı ne olursa olsun karşılaşılan inançsal problemler âlimler tarafından deliller ile çözüme kavuşturulmaya çalışılmış ve bu doğrultuda farklı ekoller (mezâhib-fırak) ortaya çıkmıştır.⁵⁴ Demek oluyor ki kelâm, yüklendiği misyon gereği muhalif düşünce, ideoloji ve inançların asra göre değişimine paralel olarak kendini yenilemiştir. İsmail Hakkı İzmirli Yeni İlm-i Kelâm

⁵² Karaçoban, *Gebze ve Çevresinde Yaygın İnanışlar ve Kelâm Açısından Kaynakları*, 220.; Mehmet Tayfun Amman - Sümeyye Demircioğlu, "Sakarya Üniversitesi Öğrencilerinin Büyü ve Fala Yönelik İnanç ve Uygulamaları", *Sosyal ve Kültürel Araştırmalar Dergisi* 5/11 (2019), 302,315.

⁵³ Fazlurrahman, *Tarih Boyunca İslâmî Metodoloji Sorunu*, çev. Salih Akdemir (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 1995), 109; M. Sait Özerverli, *Kelâmda Yenilik Arayışları -XIX. yüzyıl sonu-XX. yüzyıl başı-* (İstanbul: İSAM Yayınları, 1998), 8.

Fazlurrahman'a göre, Mu'tezilî âlimler İslâm dinini savunmalarında başarılı olmuşlarsa da bu yolda sonuna kadar gidememişlerdir. Zira Mu'tezilî âlimlerin donanımlarının yeterli olduğunu söylemek mümkün değildir. Yeterlik bakımından muarızlarından daha iyi bir durumda değillerdi. Mezkûr nedenden dolayıdır ki ifade ettikleri hususlarda birey özgürlüğünü, açıkça hümanizm kokan bu nedenle neredeyse Allah'ı ulûhiyetten sayutlayan bir görünüm içerisinde izah etmişlerdir. Ayrıntılı bilgi için bk. Fazlurrahman, *Tarih Boyunca İslâmî Metodoloji Sorunu*, çev. Salih Akdemir (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 1995), 109.

⁵⁴ Mehmet Sait Özerverli, *Kelâmda Yenilik Arayışları*, 17-26.

adlı eserinde neden kelâm ilminde yenilik yapılması gerektiğini benzer gerekçelerle izah etmiştir. Buna göre kelâm, selevin yolundan ayrılan, Ehl-i sünnet çizgisinden sapan bid'atçılarla mücâdele eden bir ilimdir. Bu ilim dalı tabiatı gereği yaşadığı zamanın problemlerine göre önceliklerini belirlemek ve buna göre mücadele etmek durumundadır. Muhatapların (muânid) metotları değiştikçe kelâmın yöntemlerinin de değişmesi zaruridir. Çağın yapısına göre kelâmın öncülleri (mebâdî) ve araçları (vesâil) da değişecektir. Değişmeyecek olan tek husus bu ilmin esasını teşkil eden ve asıl gayeyi oluşturan hedefler (makâsıd) dir. Bu değişmez hedefler temel inanç esaslarından oluşur. Bu esasları yakîn olarak ifade eden Kur'ân âyetleri olduğu gibi, tüm peygamberler de bu konuda ittifak halindedir. Mütekaddimîn ve müteahhirîn dönemlerinde makâsıd aynı mebâdî ise farklıdır. Yeni ilm-i kelâm döneminde de makâsıd aynı kalırken mebâdî elbette farklı olacaktır.⁵⁵ Yapılan izahlardan sonra İslâm dininin sabitelerini günümüz insanına en güzel şekilde sunmanın yollarını aramanın kelâmın önceliklerinden olduğunu söyleyebiliriz.

Günümüz dünyasında tarihi çok eski çağlara dayanan birçok halk inancının mevcudiyetini koruduğunu ve insanların bunlara yaygın bir şekilde rağbet ettiğini biliyoruz. Yapılan araştırmalarda bu hususları görmek mümkündür.⁵⁶ Nitekim yapılan bir araştırmada erkeklerin %41,6'sının kadınların ise %58,4'ünün fal baktırdığı ortaya çıkmıştır.⁵⁷ Üniversite öğrencileri arasında 2019 yılında yapılan bir araştırmaya göre ise katılımcıların %51,7'sinin fala baktırdığı anlaşılmıştır.⁵⁸ Değinilen halk inançlarından bir kısmı geçmiş çağlarla ortak problemlerdir. Örneğin gök cisimlerinin hadiseler üzerinde etkili olduğu inancına dayanan, farklı araçlar yardımıyla yapılarak olaylar hakkında tahminde bulunulan falcılık, bazı görünmez varlıklar vasıtasıyla hususi kabiliyetlerle yapıldığı düşünülen kâhinlik⁵⁹ ve el çabukluğu, göz boyama, çekici cümleler kurmak suretiyle yapılan hileler olarak ifade

⁵⁵ "İlm-i kelâm vezaifi itibarıyla husemânın, muanidînin, müstersîdînin tebeddülüyle tebeddül; muktezay-ı asra göre teceddüt eder. Bir vakitler kudemayı mütekellimin tarafından mantığa muhalif olarak kabul olunan mebâdî bilahare müteahhirîn tarafından kaldırılmış bilakis kavânîn-i mantıkıyyeye mutabık bir takım mebâdî va'z olunmuş idi." İzmirli İsmail Hakkı, *Yeni İlmî Kelâm* (Ankara: Umrân Yayınları, 1981), 4; Adnan Bülent Baloğlu, "İzmirli İsmail Hakkı'nın Yeni İlm-i Kelâm Anlayışı", *İzmirli İsmail Hakkı*, ed. Mehmet Şeker-Adnan Bülent Baloğlu (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1996), 97-98.

⁵⁶ Köse-Ayten, "Batıl İnanç ve Davranışlar Üzerine Psikososyolojik Bir Analiz", 47-49.

⁵⁷ Abdullah Çobanoğlu, *Halk Arasında Yaşayan Hurafeler Üzerine Bir Alan Araştırması* (Sakarya: Sakarya Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2006), 65.

⁵⁸ Saffet Kartopu-Abdurrahman Ünalın, "Üniversite Öğrencilerinin, Sihir, Büyü ve Tabiatüstü Güçlerle İlgili Tutumlarının İncelenmesi", *Bilimname* 2019/40 (Aralık 2019), 207.

⁵⁹ Mehmet Aydın, "Fal", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1995), 12/134.

edilen sihirbazlık dünyanın hemen her yerinde mevcudiyetini sürdürmektedir. Kur'ân'da geleceği (gayb) Allah'tan başka kimsenin bilemeyeceği⁶⁰ ifade edilmesine, benzer inanç ve yönelimlerin şiddetle yasaklanmasına rağmen falcılık ve çağımızda uygulanış tarzıyla İslam inançlarıyla bir alakası olmayan daha çok kültürel yönü öne çıkan muskacılık gibi faaliyetler zamanımızda Müslüman toplumlar arasında uygulama alanı bulabilmekte ve kazanç kapısı olarak değerlendirilmektedir.⁶¹ Bu tür inanış ve davranışlara her devirde rastlamak şaşırtıcı değildir. Osmanlı zamanında yüksek derecede eğitim almış çok sayıda devlet adamının benzer inançlarından bahsetmek mümkündür. Tıraş olmak için belirli bir günü bekleyen, belirli aylarda nikâh akdi yapmaya iyi gözle bakmayan ve hatta savaş için uğurlu bir zaman olduğuna inanan ve bu uğurlu zamanı kollayan birçok devlet adamının olduğunu biliyoruz.⁶² Diğer halklarda olduğu gibi İslâm toplumlarında da bilhassa yöneticiler arasında geleceği öğrenme merakı, hayat, ölüm ve hanedanlıkların ömürleri gibi hususları bilme isteğiyle münecimlere itibar edilmiş ve saraylarda ilgi görmüşlerdir. Osmanlılarda münecimler astronomi ve astroloji⁶³ alanında rasathanelerde istihdam edilerek bir kısım vazifeler ifa etmişlerdir. Osmanlılarda asıl görevi önemli işler için gök bilimi hesaplamalarına dayanarak uygun zamanı tespit etmek ve takvim hazırlamak olan münecimler alınacak kararlarda etkili olan önemli kişiler arasındaydı. Münecimlerin atama ve azilleri padişah tarafından yapılır, saraya bağlı olarak çalışır, yardımcılar olur kendilerine ulufe verilir ve çeşitli adlar altında farklı ödemeler yapılırdı.⁶⁴ Günümüz dünyasında ise çok sayıda astroloji sitesinin olduğu ve yanlışlığı bilimsel olarak kanıtlanmasına rağmen milyonlarca insanın güne yıldız fallarını okuyarak başladığı ifade edilmektedir.⁶⁵ Türkiye için de benzer durumlar söz konusudur. İçinde yaşadığımız günlerde çeşitli alanlarda istenilen sonucu elde etmek için yaygın bir şekilde başvuru totem tutmayı burada anmak yerinde olacaktır. Örneğin futbol severler ve futbolcular arasında her maça aynı yolu kullanarak gitmek, nazar değmesin diye takımını övmemek, çoraplarını ters giymek ve maçtan önce

⁶⁰ el-En'âm 6/59; Yûnus 10/20; Hûd 11/123; en-Nahl 16/77; el-Kehf 18/26; en-Neml 27/65; Fâtır 35/38; el-Hucurât 49/18.

⁶¹ Mehmed Şemseddin Günaltay, *Hurafeler ve İslâm Gerçeği*, haz. Ahmet Gökbek (İstanbul: Marifet Yayınları, 1997), 292; Arif Coşkun, *İslâm'a Göre Sihir Cin Çarpması Teşhis ve Tedâvî Usûlleri* (İstanbul, 1993), 77-78.

⁶² Günaltay, *Hurafeler ve İslâm Gerçeği*, 292.

⁶³ İslâm düşünce tarihinde astronomi ile astroloji arasındaki ilişki için bk. Tevfik Fehd, "İlm-i ahkâm-ı nücûm" *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2000), 22/124.

⁶⁴ Salim Aydüz, "Osmanlı Devleti'nde Münecimbaşılık Müessesesi", *Bellefen* 70/257 (Nisan 2006), 167.

⁶⁵ Köse-Ayten, "Batıl İnanç ve Davranışlar Üzerine Psikososyolojik Bir Analiz", 47-49.

totem içeceğini içmek gibi ilginç totem tutmalara rastlamak mümkündür.⁶⁶ Günümüz modern toplumları dâhil olmak üzere, halk inançlarının her çağda ve hemen her toplumda bu kadar yaygın olmalarının çeşitli sebepleri mevcuttur. Bunların doğru ya da yanlış olmalarından ziyade halkın bunlardan beklentileri daha önemlidir. Bu noktadan hareketle inançların doğruluğundan daha çok inancın ferdin beklentilerine cevap vermesi üzerinde durarak oldukça faydacı⁶⁷ bir yol izleyenler olmuştur.

Eldeki verilerden hareketle köken itibariyle birçoğu kadim kültürlerle dayanan halk inançlarının her seviye ve sosyal tabakadan insanlar arasında görüldüğüne değinmiştik. Nitekim bir araştırmada insanların %11,7'si nazardan kurtulmak için kurşun döktürmenin doğru olduğuna inandığını %8,1'i ise konu hakkında bilgisi olmadığını ifade etmektedir. Üniversite mezunlarında ise nazardan kurtulmak için kurşun döktürmeyi doğru bulanların oranı %7,9, fikri olmadığını ifade edenlerin oranı ise %7,7'dir. Aynı araştırmaya göre türbe ve yatırlardan dilekte bulunmanın doğru olduğu kanaatinde olanların oranı %8,3; konu hakkında fikri olmadığını beyan edenlerin oranı ise %5,4'tür.⁶⁸ Farklı bir araştırmaya göre türbelerde mum yakma ve kurban kesme gibi bâtıl uygulamaların iyi olmadığı fikrinde olanların oranı %62,2' dir. Diğerleri bu âdetlerin iyi olduğunu belirtmiş ya da soruya cevap vermemişlerdir.⁶⁹

Konunun farklı bir yönü ise toplum içindeki etkinlikleri ile din görevlileridir. Din görevlileri arasında yapılan bir araştırmaya göre görevleri öncelikli olarak dinî konularda halka rehberlik etmek olan din görevlilerinin %17,3'ü muska taşıyarak nazar ve kaza-belalardan korunacağına inanmaktadır.⁷⁰ Halkın önemli bir kısmı dinî bilgilerini din görevlilerinden almakta ve dinî problemlerinin çözümü için mezkûr görevlileri tercih etmektedir.⁷¹ Bu sebeple din görevlilerinin itikadî hususlar öncelikli olmak üzere dinî alanda belirli bir yetkinliğe ulaşmış olmaları beklenir. Ancak yapılan bazı araştırmalarda farklı durumlar ortaya çıkmıştır. Halk inançları bağlamında dine uymadığı açık olan, itikadî esaslara tezat teşkil eden bazı halk inançlarının, bu

⁶⁶ Metin Özarslan, "Totem Yapmak: Spor Müsabakaları Örneğinde Uğurla İlgili Kimi Uygulamalar", *IV. Kazan Uluslararası Halk Kültürü Sempozyumu*, ed. Özkul Çobanoğlu vd. (Ankara: Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Türk Halkbilimi Bölümü Yayınları:2, 2016), 675-676.

⁶⁷ François Marie, Voltaire. *Felsefe Sözlüğü* (İstanbul: İnkılap ve Aka, 1977), "Bâtıl İtikat", 368. Felsefede faydacılık bir önermenin bir kuramın, doğruluğunu onun bir işe yarayıp yaramadığı sonucu ile değerlendirmeyi savunan akımdır. Bu görüşe pragmatizm taraftarlarına ise pragmatist denir.

⁶⁸ Diyanet İşleri Başkanlığı, *Türkiye'de Dinî Hayat Araştırması* (2014), 32-33.

⁶⁹ Çobanoğlu, *Halk Arasında Yaşayan Hurafeler Üzerine Bir Alan Araştırması*, 74.

⁷⁰ Mustafa Arslan, "Din Görevlilerinin Tutumlarında Halk İnançları Unsurları Uygulamalı Bir Araştırma", *Tabula Rasa-Felsefe ve Teoloji- 4/1/10* (Ocak-Nisan 2004), 196.

⁷¹ Karaçoban, *Gebze ve Çevresinde Yaygın İnanışlar ve Kelâm Açısından Kaynakları*, 238.

inançlarla mücadele etmesi beklenen din görevlileri tarafından doğrulandığı görülmüştür. Çorum ili İskilip ilçesinde bulunan bir kalenin üzerinde Hz. Ali'nin atının ayak izleri bulunduğu ve Hz. Ali'nin buradan atı ile uçarak ayrıldığına dair bir halk inancı mevcuttur. Din görevlileri arasında yapılan bir çalışmada “Kale’de Hz. Ali’nin atının ayak izleri vardır.” maddesine din görevlilerinin %27,5’i katıldığını ifade etmiştir. Yine aynı ilçede sabah namazından sonra kırk gün Şeyh Muhiddin Yavsi’yi (öl. 920/1514) ziyaret eden kişinin dileklerinin kabul olacağı inancına katılıp katılmadıkları sorulan din görevlilerinin %39,1’i bu inanca katıldığını belirtmiştir.⁷² Mesleki yeterlik açısından bakıldığında durumun farklı olmadığı görülür. Nitekim imamların hadis bilgileri üzerine değişik illerde yapılan araştırmada kendilerine sorulan ilim, kadın ve yaratılışla ilgili bazı mevzu hadisleri imamların önemli bir kısmı sahih hadis olarak tanımlamışlardır. Kendilerine verilen mevzu hadislere âyet diyenler de olmuştur.⁷³

Halk inançlarının fertler üzerindeki etkisi oldukça fazladır. Bu özellikleriyle halk inançlarını toplumların her katmanında görmek mümkündür. Diğer yandan halk inançlarının, kültürel etkileşimler yoluyla farklı din mensupları arasında uygulama alanı bulduğunu ifade edebiliriz. Bahsedilen kültürel etkileşim sonunda her iki tarafın birden sahiplendiği, mekânda yatan zatın kendilerinden olduğunu iddia ettiği, Hasluck’un (1878-1920) çift taraflı perestişgâhlar⁷⁴ dediği ve farklı din mensupları tarafından ortaklaşa hürmet gösterilen, tazimde bulunulan, ziyaret mekânları vücut bulmuştur. Aslında doğrudan doğruya Müslümanlık ya da Hıristiyanlıkla ilgisi olmayan ve kökü daha eski çağlarda aranan yaz bayramının (hidrellez) Hıristiyanlığın Aziz Yorgi kültü ile Hızır-ilyâs kültünün birleşerek hem Aziz Yorgi hem de Hızır-ilyâs kültü olarak Hıristiyan ve Müslüman halklar tarafından aynı günde kutlanması bu açıdan dikkat çekicidir.⁷⁵ Yine anlatılarda koyunlardan, keçilerden ve vahşi hayvanlardan (geyik) aldığı sütlerle peynir ve yoğurt yapıp ihtiyaç sahibi insanlara dağıtmak suretiyle Hıristiyanlığı tebliğ çalışan bir çobanın türbesinin hem Müslüman hem Hıristiyan halk tarafından ziyaret edilmesi ve bazı hastalıklar için şifa umulması inancıyla belirli bir süre burada kalınması önemlidir.⁷⁶ Fazlurrahman

⁷² Arslan, "Din Görevlilerinin Tutumlarında Halk İnançları Unsurları Uygulamalı Bir Araştırma", 191 vd.

⁷³ Mehmet Bilen, "Din Görevlilerinin Hadis Bilgileri Üzerine", *İslâmi İlimler Dergisi* 2 (Güz 2007), 94-103.

⁷⁴ Frederick William Hasluck, *Bektaşilik Tetkikleri*, çev. Ragıp Hulusi (İstanbul: Devlet Matbaası, 1928), 52.

⁷⁵ Ocak, "Hidrellez", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1998), 17/313. Ayrıca bk. Sadullah Gülten, "Hızır-İlyas Zaviyeleri, Aya Yorgi ve Bektaşiler", *Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Veli Araştırma Dergisi* 83 (Güz 2017), 82.

⁷⁶ Sabah, "Hıristiyan azizi mi Müslüman evliya mı?" (22.12.2012).

konuya temas ederken mezar ziyaretlerinde gözlemlenen hususları tapınma olarak isimlendirerek, Hindistan'ın farklı yerlerinde bazı Müslüman ve Hinduların aynı velilere tapındıklarını söyler.⁷⁷

İnsanların inanç ve dinî hayatlarından söz ederken bu kavramların derinlemesine ve doğru bir şekilde tahlil edilmesi gerekir. Dünya'da yaygın bir biçimde kutsala, dine dönüş hareketliliğinden bahsedilmektedir.⁷⁸ Buradaki *kutsal* ya da *din* kavramları önemlidir. Dinsel açıdan bu iki kavram tam olarak doğru noktayı göstermeyebilir. Bunun ayrı bir konu olduğunu teslim ederek Türkiye'nin de bu hareketlilik içerisinde olduğunu söyleyebiliriz.

Türkiye için bu nazariyeyi güçlü bir şekilde kabul etmiş olsak bile İslâm itikadı açısından problem çözülmüş olmuyor. Zira insanlar nasıl bir dine teveccüh gösteriyorlar? Bu yöneliş geleneklerin gölgesinde var olma savaşı veren dine mi yoksa İslâm dini özelinde Resulullah vâsıtasıyla insanlığa kurtuluş reçetesi olarak sunulan münzel dine mi?⁷⁹ Gerçekte Türkiye'de 1930'lu yılların sonlarından itibaren daha açık olarak tezahür eden “dine dönme” arzusunun temelinde bir uyumsuzluk bulunmaktadır. Dini tekrar gündemlerinin ilk sırasına almak isteyenler kadar bunları incelemek isteyenler de bu anlaşmazlık tuzağından kurtulamamışlardır. Burada bir konuya daha değinmek gerekir. Gerçekte Türkiye'de dine dönüşün birden çok şekli mevcuttur. Örneğin burada halk içinde dinin gereklerine daha çok alan tanımak isteyen ve Sünnî ulemanın takipçisi olduklarını söyleyenleri zikredebiliriz. Bunların dışında kitabi İslâm'dan daha çok kültürel unsurlarla dolu ve içerisinde bol miktarda hurafenin yer aldığı “*volk İslâm'a*”⁸⁰ uygun bir din anlayışı edinen grupları görmezden gelmek mümkün değildir. Bu ayırımı dikkat etmeyen veya görmezden gelen ilerici dindarlar fiilî durum karşısında bir hayli şaşırılmışlardır. Zira yeri geldiğinde

⁷⁷ Fazlurrahman, *İslâm*, çev. Mehmet Dağ-Mehmet Aydın (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 1999), 237.

⁷⁸ Erhan Eğribel, “Toplumsal İlerlemenin ve Tarihin Sonu: Kutsala Dönüş”, *Sosyoloji Dergisi* 3/19 (2009), 65-66.

⁷⁹ Dinî hareketlilik ve dinî yaşantı sözcüklerinin neler ifade ettiği insanların bunu hangi bağlamda kullandığı önem arz etmektedir. İslâmî bakış açısından bu ifade hem akaid esaslarının kabulünü hem de bunların fiiliyata geçirilmesini iktiza eder. Kimi farklı dinî topluluklarda ise ekseriyetle sosyal hayatla ilgili olmak üzere kamu menfaatine yapılan bazı fiil ve davranışları ifade eder. Yani dinî davranışın hedefi, bir bakıma Tanrı'dan halka yani beşere kaymıştır. Ayrıntılı bilgi için bk. Günter Seufert, “Türkiye'de ve Almanya'da Dinin Halk Üzerindeki Etkileri”, *Bilgi ve Hikmet* 10 (Bahar 1995), 66.

⁸⁰ İslâm veya Müslümanlardan bahsedilirken genelde tahsil sahibi insanlar ile yeterli müktesabata sahip olmayan geniş halk kitlelerinin din anlayış ve yaşayışları arasında görülen farklılıkları vurgulamak üzere çeşitli sınıflamalarda bulunulmuştur. Şerif Mardin dinî birikimi yeterli olmayan insanların dinî anlayış ve yaşayışlarını tanımlamak için *volk İslâm* tabirini kullanır. Şerif Mardin, *Din ve İdeoloji* (İstanbul: İletişim Yayınları, 1990), 113.

karşlarına kavrayamadıkları bir İslâm'ın şekli çıkmıştır.⁸¹ Aslında burada ifade edilen anlayışların kendi aralarında homojen bir yapıya sahip olmadıklarını, içlerinde çok çeşitli görüşlere rastlamanın mümkün olduğunu dolayısıyla bunlar arasında da bir fikir birliğinden söz etmenin mümkün olmadığını vurgulamak gerekir. Ayrıca dünyanın çeşitli bölgelerinde olduğu gibi ülkemizde de ifade edilenlerden farklı olarak çeşitli şekillerde tezahür eden dine dönüş anlayışlarına rastlamak mümkündür.

Farklı çalışmalarda da konunun önemine dikkat çekildiği gibi tebliğe muhatap olacak insanları olabildiğince tüm yönleriyle tanımanın önemi ortadadır. Demek oluyor ki dinî düşünce çizgisinde toplumun ilerlemesi için kelâm ehlinin çeşitli alanlarda kendini yetiştirmesi ve topluma kılavuzluk yapması gerekiyor. İnsanların sahip oldukları dinî inançları ile mitolojinin, kültürün, halk inançlarının, kültür değişmelerinin ve kültür inanç ilişkisinin mutlaka iyi bir şekilde kelâmcılar tarafından bilinmesi elzemdir. Fakat bu tür araştırmalar daha çok sosyolog, antropolog, tarihçi ve dinler tarihçileri gibi farklı disiplinlere mensup bilim adamları tarafından gerçekleştirilmiştir. Kelâmcılar bu alana yeteri kadar ilgi göstermemişlerdir.⁸² Hâlbuki neyin kültür ve neyin din kaynaklı olduğunu açık ve seçik bir şekilde ortaya çıkararak ayıklamak gerekir. Bu ayıklama ameliyesinde dinî ve beşerî bilimlerin bazen kendi alanlarında müstakilen bazen de ortaklaşa yürütecekleri çalışmalara ihtiyaç vardır. Ancak kelâmın konusu⁸³ dikkate alındığında bu görevi üstlenmesi gerekenler öncelikli olarak kelâm ilmi ile iştigal eden âlimlerdir. Bu asli görevler yerine getirilemediği takdirde toplumun ilerlemesine dinî düşüncenin katkısından söz edilemez. Bu da en azından o toplumun dinî geleceği açısından iyimser olmamızın önüne geçer.⁸⁴

İşte insan için ortaya çıkan bu gerçeklerden sonra onların dinî tutum ve yönelişleri için bir tablo ortaya koymak ve bu verilere göre insanı kesin hatlarla tanımlamaya çalışmak kolay değildir. Ancak durum bu kadar zor olsa da en azından genel hatlarla bazı tanımlamalarda bulunulabilir.⁸⁵ İşleri tasnif etme açısından tanımlama bir zorunluluktur. Elden geldiğince doğru tanımlamalar yapabilmek için de birincil kaynaklara müracaat etmemiz gereklidir. Tanımlama insanlarla ilgili

⁸¹ Mardin, *Din ve İdeoloji*, 113.

⁸² Özden Kanter, *Mitolojinin Anadolu İnançlarına Etkisi* (İstanbul: Eskiye Yayınları, 2020), 27.

⁸³ Gazzâlî, *el-Mustasfâ*, çev. Yunus Apaydın (Kayseri: Rey Yayıncılık, 1994), 1/5-6.

⁸⁴ Sezai Karakoç, *Günlük Yazılar II Sütun* (İstanbul: Diriliş Yayınları, 1999), 123.

⁸⁵ Eduard Spranger, *İnsan Tipleri*, çev. Ahmet Aydoğan (İstanbul: İz Yayıncılık, 2001), 311.

olduğunda ise şüphesiz birincil kaynak insanın kendisidir. İnsanın davranışları, yaşantıları, kutsalları ve bu kutsallar karşısındaki tutum ve davranışları hakkında bir fikir beyan etmek istediğimizde ilk kaynağın bizatihi insan olması bizi hatadan uzak tutacak en güvenilir yoldur. Bu durumda bile bizim ifadelerimiz ikinci dereceden bir kaynağa dönüşüyor. Bir duygu ya da inancın müntesibi tarafından yaşanması farklı, onun diğer kişilerce hatta kendisi tarafından aktarılması farklı bir husustur. Zira insanın yaşadıklarını ifade etmekten çoğu zaman aciz kalabildiğini biliyoruz. Diğer yandan birçok insan için din, düşünceden ziyade “yaşanan” bir şeydir. İnanan bir kişi, sahip olduğu inançları sorgulanmadıkça konu hakkında konuşmaktan kaçınabilir. Paylaşımında bulunmak istemeyebilir. Hatta gerekli gördüğü zamanlarda yanlış beyanlarda bulunabilir. Daha ilerisi bu gizleme ya da yanlış beyanda bulunmayı (*takiyye*) dinî bir gereklilik olarak görebilir. Dolayısıyla yaşanan bir şey olarak dinin araştırılması öyle sıradan bir olaymış gibi telakki edilmemelidir. İnananların inançları başta olmak üzere bütün davranış çeşitleri, içtimaî ve ferdî yönelişleri, dinî sembolleri algılama şekilleri, düşünceleri, şüpheleri hassasiyetle üzerinde durularak her zamanki günlük hayatlarında analiz edilmelidir.⁸⁶ Halkın din ile olan irtibatını olabildiğince ortaya koyabilmek için geliştirilen ya da geliştirilecek olan teorilerden önce inanç sahiplerinin eylemlerine ağırlık vermek icap eder.

Dinî inançlar, kültürel unsurlar, atalardan tevarüs eden değerler her ne kadar süreklilik gösterebilir ve değişime karşı direnme gücüne sahip olsalar da tamamen değişimin dışında değildir. Değişim her çağda ve coğrafyada görülen değişmez ve gerçek bir olgudur. Çağdaş dünyada ise değişimin boyutları daha fazla, gidişatı daha hızlı ve etki alanı çok daha geniştir. Dünyanın herhangi bir bölgesinde meydana gelen bir değişimin etki alanı artık tüm dünyadır. Böyle bir ortamda buradaki insanların kendilerine tebliğ edilen esasları, kendi hayatlarında nasıl algıladıkları, dinî hayatı nasıl yaşadıkları, hangi içsel süreçlerin kendilerine eşlik ettiği hususları tabiatıyla muallaktır. Günümüz dünyasında dinlerin temel akaid sistemleri de dâhil olmak üzere (kabul /inkâr açısından olmasa bile onlara biçilen fonksiyon ve giydirilen anlamlar yönünden) mü'minlerin kendilerini dalalette düşürecek bir değişime uğrayıp uğramadığı araştırmaya değer bir konudur. Zira toplumun inanç ve kültürel dokusu, yönelişleri, aydınlar ve devlet adamları dâhil hiç kimse tarafından bilinmemektedir.⁸⁷ Bunları bilmek sadece bilimsel bir ihtiyaç olarak

⁸⁶ Ali Murat Yel, “İslâm'da Büyük ve Küçük Gelenekler”, çev. Ali Coşkun, *Bilgi ve Hikmet* 10 (Bahar, 1995), 51.

⁸⁷ Ahmet Yaşar Ocak, *Türkler, Türkiye ve İslâm* (İstanbul: İletişim Yayınları, 2000), 25.

algılanmamalıdır. Dile getirilen hususlar bakımından bireylerin tanınmaları aynı zamanda teolojinin karşı karşıya olduğu sosyal coğrafyayı bilme ve bu ilişkiyi bunu dikkate alarak sağlama gibi bir gerçekliğe imkân verecek olması bakımından da önemlidir. Ayrıca mahrem dünyaların bilimsel bilginin nesnesi olarak analiz edilmesi, inanca ilişkin en temel felsefi sorunlar üzerinde daha sarıh görüşlere varılmasını kolaylaştıracaktır.⁸⁸

Hastalığı belirlemeden iyileştirmeye çalışmanın yanlış bir davranış olduğu açıktır. Sosyal hastalıkları da böyle değerlendirmek gerekir. Toplumun fertlerini yeteri kadar tanımadan onlar üzerinde herhangi bir toplumsal ıslah hareketine girişmek sonuçsuz kalabilir. Hatta sonuç olarak hesap edilemeyen neticelere götürebilir. Islah hareketlerinden önce kültürde, inançta, ahlakta ve bir bütün olarak toplumun davranışlarında ne gibi sapmalar olduğunu ve buradaki sapmalara sebep teşkil eden saiklerin neler olduğunu bilmek gerekir.⁸⁹ Bunlar genel hatlarıyla bilinebilirse ıslah için sağlıklı bir başlangıç noktası belirlenebilir.

Kelâm, İslâm düşüncesini konu edinmesi sebebiyle tabii olarak entelektüel bir dil kullanacaktır. Bu yönde bir geleneğin oluşması gayet doğal olup yadırganacak bir durum yoktur. Fakat bu arada esas muhatap alınacak kitle olan halkın ihmal edilmemesi, ona anlayacağı bir dil ile hitap edilmesi elzemdir. Zira tebliğde esas olan halktır. Tebliğ konusunda en önemli halkayı meydana getiren halka doğru bir şekilde ulaşılması ve iletişimin sıhhatli bir temel üzerine oturtulması gerekir. Aslında buna İbrahimî (nebevî) gelenek diyebiliriz. Bu geleneğin prensiplerine dikkat edilmez ise halkın sahip olduğu dinî inanç ve ibadetler kendilerine tevarüs eden geleneklerce şekillendirilir.⁹⁰ Allah elçilerinin toplumla iç içe olmalarına bu yönüyle de dikkat etmek gerekir. Halkın inanç ve yönelişlerini değiştirecek olan kişilerin bu inanç ve yönelişleri tüm yönleriyle bilmeleri, halkın acılarını, mutluluklarını paylaşmaları, onlar gibi yaşamaları ve onların dilinden konuşmaları gerekir. Çeşitli dönemlerde Müslüman âleminde ortaya çıkan yenilikçi çabaların akamete uğrama nedenlerinden birinin de öncülük etmek istedikleri toplumun dışında kalmaları olduğu ifade edilmektedir. Bunlar farklı sebeplerle halkın içine girememişlerdir. Dolayısıyla cami ve cemaatinden uzak olan aydınların, halk hakkında tavsiyelerde bulunmaları halk tarafından en azından şüphe ile algılanmıştır. Müslüman cemaati, sözü edilen zevatın hakikaten aralarına dâhil olarak kendilerine kılavuzluk yapmak isteyen iyi niyetli

⁸⁸ M. Naci Bostancı, "Daha Çok Teoloji Değil Daha Çok Sosyoloji", *Türkiye Günlüğü* 57 (Eylül-Ekim, 1999), 72.

⁸⁹ Karakoç, *Günlük Yazılar II Sütun*, 447.

⁹⁰ Marshall Hodgson, *İslâm'ın Serüveni*, çev. Senai Demirci vd. (İstanbul: Yeni Şafak, 1995), 1/380.

dindarlar mı veya kendilerini farklı bir zümre olarak kabul edip caminin içindekileri kendileri gibi bir hayat tarzı benimsemeye teşvik eden hayırsever inkılapçılar mı olduklarına karar vermekte zorlanmışlardır.⁹¹ Önderlik açısından tam bir güvenin tesis edilemediği yerlerde tecdidin olamayacağı aşikârdır. Zira değişim isteniyorsa insanların en azından bazı yönlerden bugünden daha iyi olacaklarına inanmaları sağlanmalıdır. Halklara daha güzel bir gelecek ümidi vermeden onların sahip oldukları değerleri terk etmelerini düşünmek doğru bir yaklaşım değildir.

Kelâmın bir dönemde evvela neleri gündemine alması gerektiği konusunda karar kılabilmek için muasırların ihtiyaçlarını tespit etmenin yararlı olacağı aşikârdır. Bir asırda Allah'ın sıfatları meselesi, başka bir asırda ise tekfir veya kader anlayışı gibi farklı konular öne çıkabilir. İnsanlar bu problemlerle karşı karşıya ise elbette kelâmın ilk gündem maddesi bu konular olacaktır. İnsanlar birbirlerini tekfir edip kanlarını helal görürken cennet ve cehennemın elan yaratılmış olup olmadıklarını tartışmanın bir anlamı yoktur.

Öyleyse âlimlerin, aydınların sürekli bir şekilde teyakkuz halinde bulunmaları zorunludur. Zira problemlerin ve muhtemel çözüm yollarının olabildiğince açık ve anlaşılabilir bir surette ortaya konması gerekir. Bu durum yani problemleri ve çözüm yollarını iyi etüt etmek ve duruma hâkim olmak bizi olabildiğince yanılmalardan koruyacaktır.⁹² Bazı mütefekkirler, Müslüman coğrafyadaki idarelerin bozulmasını ve bu bölgelerin geri kalmalarını, mensubu oldukları dinin cahili olmalarına bağlamışlardır. Buna göre, genel olarak Müslüman milletler arasında rastladığımız dikta yönetimler ve liyakatsiz yöneticiler sonuçtur. Sözü edilen sonuç İslâm öğretisinin doğru bir şekilde öğrenilip yeteri kadar etüt edilememesinden neşet etmektedir.⁹³ Doğruyu seçebilmek için doğru bilgiye sahip olmak şarttır. Müslüman halklar arasında görülen inanç ve iman karmaşasının temel nedeni, tevhide, imanın temel şartlarını ve farz-ı ayn diye adlandırdığımız bilgi kategorisinin kapsamına giren inançla ilgili diğer esasları sahih bir şekilde bilmemektir.⁹⁴

Bâtıl inançlara, bid'atlara karşı mücadele ederken de itidali elden bırakmamak gerekir. Zira bu mücadelede, bazı âlimler aşırı sert davranarak zaman zaman kırıncı olabilmiş ve bu yüzden başarılı olamadıkları gibi mücadele ettikleri kişilerin

⁹¹ Erol Güngör, *İslâm'ın Bugünkü Meseleleri* (İstanbul: Ötüken Neşriyat, 1981), 214.

⁹² Gökberk, *Felsefe Tarihi* (İstanbul: Remzi Kitabevi, 1990) 261.

⁹³ S. Nakip Attas, *Modern Çağ ve İslâmî Düşünüşün Problemleri*, çev. Mahmut Erol Kılıç (İstanbul: İnsan Yayınları, 1989), 137.

⁹⁴ Attas, *Modern Çağ ve İslâmî Düşünüşün Problemleri*, 141.

dirençlerini ziyadeleştirerek orta yoldan uzaklaşmalarına sebep olmuşlardır. Diğer bazı âlimler ise yukarıdaki tutumun tam karşıtı bir yol izleyerek karşılaştıkları çok sayıda bâtil inanç ve bid'at karşısında çeşitli gerekçelerle sessiz kalmışlardır.⁹⁵ Bu bağlamda Kâtip Çelebi de (öl. 1067/1657) bid'atlarla uğraşmanın beyhudeliği üzerinde durmuştur.⁹⁶ Saydığımız bu hususları yerine getirmekle yükümlü olanlar başta kelâmcılar olmak üzere bütün Müslüman aydınlardır. Bu bağlamda çağdaş bir İslâm aydınının konuya bakışını özetlemek yerinde olur.

“Araştırmalarım neticesinde bu noktaya ulaştım ve sonuçta şunu hissettim: Absürt tiyatro konularını ve Sartre’ın (1905-1980) kitaplarını tercüme etmek yerine işleri dua ve ziyaret olan bu ziyaretçiler için İslam’ı aydınlatıcı ve soylu dua metinlerini binlerce sahte, bozuk, hurafe ile yoğrulu, ürünsüz metinler arasından seçmeliyim. (...) modernizmi ve çağı bilen bir aydın olmam gerektiği kadar hatta çok daha fazlasıyla dini iyi bilen bir aydın ve dinî dualar yazan, mersiye metinleri de tedvin eden bir yazar olmalıyım. Kuşkusuz Avrupa ekollerinden söz eden (...) bir entelektüel ile dua metinlerini ıslah eden bir *dindarin* makamı bir değildir. Bu noktada aydın kendini unutmalıdır. Kendini terk bu yola ayak basmanın ilk şartıdır. Kendi pak akideleri uğrunda aydının halk için en büyük fedakârlığı sanını bile vermeye hazır oluşudur.”⁹⁷

Bugün Türkiye’de yaşayan insanların dinî hayatlarını genellikle yakın çevrelerine göre şekillendirdiklerini biliyoruz. Özellikle halkın İslâm anlayışının, zaman zaman Kur’ân’ın ortaya koyduğu din anlayışından ayrıldığı da bilinmektedir. Bazı âlimler dinin bu şekilde anlaşılıp yaşanmasının Müslümanların geri kalmalarına sebep olduğunu belirtmektedir.⁹⁸ Çevreden beslenilerek yaşanan dinî hayatın zaman zaman Hz. Peygamber tarafından insanlara tebliğ edilen dinden farklı karaktere büründüğü ise açıktır. Bugün, öncelikli olarak din adına mücadele edilecek hususların başında batıl inanç, bid’at ve hurafeler gelmektedir. Çünkü bunların önemli bir kısmı dinin temel kaideleri ile tezat teşkil etmektedir. İnanç, ibadet ve diğer alanlarda görülen bu inanışlar insanları kuşatmıştır. Sınava hazırlananlar, eş bulmak isteyenler ve daha farklı isteği olanlar 23 Nisan ve 24 Eylül tarihlerinde Büyükkada’da bulunan Aya Yorgi kilisesine akın etmektedirler. Bunların önemli bir kısmı Müslümandır.

⁹⁵ Hayrettin Karaman, "Sapmalara (Bid'atlara) Karşı Tavır", *Yenişafak* (21 Şubat 2013).

⁹⁶ *Mîzanü'l - Hak Fi İhtiyari'l - Ahak*, Kâtip Çelebi, çev. Orhan Şaik Gökyay (İstanbul: MEB, 1972), 65; vd. Turgut Akpınar, *Türk Tarihinde İslâmiyet* (İstanbul: İletişim Yayınları, 1994), 82.

⁹⁷ Ali Şeriatî, *Öze Dönüş*, çev. Kerim Güney (İstanbul: Yedi Gece Kitapları, 1991), 358-359.

⁹⁸ Hüseyin Atay, "Niçin Kur’ân’a Gidip Kur’ân’dan Başlıyoruz?"; *Kitap Dergisi* 2/76 (Şubat, 1996), 19-24.

Yaptıkları bu davranışlarla şirke düşmektedirler. Türkiye’de bu tür örneklerin sayısı oldukça fazladır.⁹⁹

3. Kelâm ve Halk İnançları

Gayesi insan için saâdet-i dâirene ulaşmanın yollarını aramak olan kelâm elbette onun fikir ve yönelişlerini dikkate almak, onları tahlil etmek zorundadır. Kelâma olan ihtiyaç, inançların düşünülüp incelenmesi, Hz. Peygamberin vefatıyla birlikte bu inançların delillerle desteklenmesi gereğinin ortaya çıkmasında yoğunlaşmaktadır. Bize sağlayacağı yarar dünya hayatında yaşantımızın düzenlenmesi, ahirette ise azaptan kurtulup hakiki esenliğe ve huzura ulaşılmasını temin etmesidir. Gayesi inançların doğrulanıp imanın kesin verilerle tezyin edilmesi¹⁰⁰ ve bu esasların, insanlar için kurtuluş reçetesi olacak şekilde anlaşılır kılınmasıdır. Mezkûr amaçlar ise Kur’ânî dünya görüşünün ve bunun hangi metotlarla gerçekleştirileceğinin ortaya konulmasıyla ilgilidir. Dünya görüşünün ise temel iki farklı yönü bulunmaktadır. Bunlardan ilki dünyanın, diğeri özellikle insan hayatının bir açıklamasını yapmakla alakalıdır. Dünya görüşü aslında dünyaya bakışla ilgilidir. Bu bakış açısı bilimsel veya düşünsel anlamda olabilir. Başka bir şekilde söyleyecek olursak: dünyada yer alan şeylere onları kapsayacak kavramlar ve kalıplar vermeye dünya görüşü adı verilir. Eğer bu kalıplar çok geniş ve kapsamlı olur ve tüm varlıkları içine alacak şekilde genel bir yapı arz ederse felsefi dünya görüşünü meydana getirir.¹⁰¹ Özellikle bir din söz konusu olduğunda ise dünya görüşü ile evren, evrende insanın yeri ve görevinin anlaşılması dile getirilmiş olur. Eğer dünya görüşü kelime anlamıyla ele alınacak olursa dünyaya bakma tarzını ifade eder. Din bağlamında ise o dinî açıdan dünyaya bakış açısını yansıtır. İslâm inancına göre din insanın hayatının tamamını kapsar ve ona müdahalede bulunur. Uyulması ya da kaçınılması gereken kurallar koyar. Hemen bütün dinler hayat sorunlarının olabildiğince ortadan kaldırılmasını ve hayattaki önemli zamanların anlamını tanzim ederek bireylerin, irrasyonel ve dağınık özelliklerine yön veren istikrarlı bir hareket alanı gösterip dünyayı bireye açıklayarak onu anlamlı kılar.¹⁰² Başka bir ifade ile dinler bireyin hayatını bütünüyle kontrol altına alıp ona yön vermeye çalışır. Bu kapsamda Kur’ânî dünya görüşünün insanlara ulaştırılmasının (tebliğ) zaruri olduğu açıktır. Fazlurrahman (öl. 1988) kelâmın

⁹⁹ Saffet Sancaklı, “Yaşayan Hurafe ve Hurafe ile Mücadelenin Önemi”, <https://www.vuslatdergisi.com/arsiv.php> (Erişim 22 Mart 2024).

¹⁰⁰ Hasan Hanefi, *İslâmî İlimlere Giriş*, çev. Muharrem Tan (İstanbul: İnsan Yayınları, 2000), 48.

¹⁰¹ Abdülkerim Sürüş, *Kim Savaşım Verebilir*, çev. Sabah Kara (İstanbul: Seçkin Yayıncılık, 1993), 15-16.

¹⁰² Adil Çiftçi, *Fazlurrahman ile Yeniden Düşünmek* (Ankara: Kitâbiyat, 2000), 168-169.

amacının Kur'ân'ı esas alan bir dünya tasavvuru gerçekleştirme ve bunu insanlar için anlaşılır kılma olduğunu ifade eder.¹⁰³ O halde Kur'ân'ın dünya görüşü, tümüyle İslâm tarihini göz önüne alarak bu ilimle meşgul olanlarca yeni baştan ele alınmak zorundadır.

Tüm inanç sistemlerinin başlangıçta tesis edilen kuralları olmasına rağmen yıllar geçip bağlularının sayısı artınca inançların ilk çıktıkları dönemlerdeki saflıkları kaybolur. Yine dinin tebliğcisi ya da kurucusundan uzaklaştıkça, başlangıç dönemlerinde inanç sistemlerinde olmayan birçok kültürel unsurun, zamanla dinlerin bünyesine dâhil edildiği bilinen bir husustur. Zira dinlerin tamamı belirli bir kültüre sahip toplumlara inmiş ve bir ölçüde bu kültürlerle temasları sonucu kültürü etkilemiş ve ortamın kültürel anlayışından etkilenmişlerdir.¹⁰⁴ Sözü edilen kültürel unsurların bir kısmı indirilen yeni din tarafından yasaklanırken diğer bir kısmı ise hac ibadetinde görüleceği üzere bazı islahlarla beraber yeni dinin teşvikiyle yaşamaya devam etmiştir. Din ile kültürün karşılıklı etkileşimleri tarihi bir vakıadır. İslâm düşüncesinde hariçten alınan kültürel unsurlardan bazıları âlimler tarafından *bid'at-ı hasene* kabul edilerek yaygınlaşması teşvik edilmiş ve sonunda dinî hayatın ayrılmaz bir parçası haline gelmiştir. Farklı toplumlardan ithal edilen inanç, kültür ve geleneklerden bir kısmı ise dinin kendi bünyesiyle uyum göstermez. Hatta dinin canlılığına ve mevcudiyetine son verecek kadar zararlı olabilir. Yaklaşım farklılıkları olmasına rağmen din için zararlı olduğu kabul edilen hususlara ise İslâm düşüncesinde genel olarak *bid'at-ı seyyie* denir. Kültürel unsurlar diyebileceğimiz mezkûr inanç ve değerler zamanla halkların dinî hayatlarında sağlam bir yer tutar. Tüm dinlerde doktrinden ayrılmaya götürebilecek sapkın diyebileceğimiz bu tür inhiraflara karşı katı diyebileceğimiz kurallar bulunmasına rağmen durum böyledir. Ne kadar katı kurallar ve yasaklamalar getirilirse getirilsin çoğunlukla sonuç değişmemektedir. Halk, hep varmak istediği doğrular hakkında kişisel duygularının peşinden gideceği farklı bir yol bulmuştur.¹⁰⁵

Özellikle vahiy kaynaklı dinlerin orijinal öğretileri açısından bunları tamamıyla kültüre bağlamak doğru değildir. Bunlar kültürel unsurlarla karşılıklı bir etkileşime girmiş olsalar bile temel sabiteleri bakımından kültürü aşkın unsurlardır. İnanç esaslarının diğer insanlara aktarımı sürecinde ise kültürel unsurların devreye girdiği

¹⁰³ Fazlurrahman, *İslâm ve Çağdaşlık*, çev. Alparslan Açıkgenç-M. Hayri Kırbazoğlu (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 1998), 226.

¹⁰⁴ Kanter, *Mitolojinin Anadolu İnançlarına Etkisi*, 35.

¹⁰⁵ Hodgson, *İslâm'ın Serüveni*, 1/449.

ve yer yer dinin safiyetine zarar verdiği bilinen bir gerçektir. Zira kültür tek boyutlu olmayıp hemen hemen hayatın tamamını kuşatan ve hayata yön veren çok sayıda unsurdan müteşekkil bir oluşumdur. Bu yönüyle farklı disiplinlerin ilgi alanına girdiğinden kültür için ortak bir tanım vermek mümkün görünmemektedir.¹⁰⁶ Dini inanç sistemini ayakta tutan akaid esasları insanlara tebliğ edildikleri ve insanların onları sahiplenmeye başladıkları andan itibaren üzerleri yavaş yavaş kültürel anlayışlarla kaplanır. Bu noktada din ile kültürü ve din ile din kültürünü bir birine karıştırmamak önemlidir.¹⁰⁷ Din ile kültür üst seviyede bir etkileşim içindedir. Birçok alanda getirdiği yeni bakış açılarıyla din kültürü etkilerken bir o kadar alanda da din kültürünün etkisi altına girer. Bunu mimariden günlük hayat tarzlarına kadar geniş bir alanda görmek mümkündür. Vahiy insanlara ulaştıktan sonra bunun insanlar tarafından algılanması, yorumlanması ve hayata geçirilmesi aşamalarında hep kültürel tesirler söz konusudur. Din kültürü dediğimiz şey işte bu faaliyetlerden müteşekkil bir yapıdır. Din yani vahiy ilâhî, din kültürü ise beşerîdir.¹⁰⁸ Zamanın ilerlemesi ve inanç coğrafyasının genişlemesiyle aynı doktrin bünyesinde çok değişik inanış ve davranış türleri ortaya çıkabilir. Yani din yaşanmaya başladığında insanın beşerî tabiatından bir şeyler alır.¹⁰⁹ Böylece ilk saf ve berrak halini kaybetmeye başlar. Dikkat edilmesi gereken nokta, aralarında bazı temel esaslarda benzerlikler bulunsa da her dinin kendine özgü inanç ve ibadet şekillerinin bulunmasıdır. Bu inanç topluluklarından neşet eden kültür ve sanat faaliyetleri de birbirinden farklıdır. Bu farklılaşma sadece dinden gelmez. Dinlerin yayıldığı coğrafi sahalar ve aynı dini benimseyen değişik kavimlerin daha önceki dinî inanç, örf, âdet ve yaşayış şekilleri de farklılıkların oluşmasında etkin rol oynar. İslâmiyet aynı esaslara dayandığı halde, Müslüman halkların benimsedikleri mezhepler, tarikatlar, felsefî düşünceler, sanat

¹⁰⁶ Kanter, *Mitolojinin Anadolu İnançlarına Etkisi*, 39-40.

¹⁰⁷ Din ile din kültürü ayırımına dikkat etmek önem arz etmektedir. Dini anlama çabaları, dinî düşünce ve dinî hayat etrafında oluşan değerlere din kültürü denilebilir. Hüseyin Atay, Hz. Peygamber'in tüm sünnetlerinin ve daha sonra onu takip eden ashap, tabiun ve ulemanın din hususunda yaptıkları içtihat ve açıklamaların din kültürünü oluşturduğunu ifade etmektedir. Hüseyin Atay, *İslam'ı Yeniden Anlama* (Ankara: Atay ve Atay Yayıncılık, 2001), 55.

¹⁰⁸ Recep Kılıç, *Din ve Kültür İlişkisi Üzerine* (İstanbul: Ötügen Neşriyat, 2015), 15-16.

¹⁰⁹ Ali İzzetbegoviç, *Doğu ve Batı Arasında İslâm*, çev. Salih Şaban (İstanbul: Nehir Yayınları, 1994), 274. Tasavvufun yozlaştırılması konusunda Y. Nuri Öztürk benzer ifadeler kullanır. Öztürk'e göre tasavvufa ileri seviyede anlayış ve kavrayış gerektiren düşüncelerin basitleştirilerek halka götürülmeye çalışılması tasavvufun orijinalliğini bozmuştur. Bu tutum birçok İslâm dışı unsurun tasavvufun bünyesine girmesine zemin hazırlamıştır. Çünkü her halka iniş ve yayılma evrensel bir gerçeklik olarak akabinde çürümeyi de getirir. Ayrıntılı bilgi için bk. Yaşar Nuri Öztürk, *Tasavvufun Ruhü ve Tarikatlar* (İstanbul: Sidre Yayıncılık, 1988), 103.

eserleri, idare ve yaşayış tarzları birbirinden farklıdır.¹¹⁰ Kültür bu inançların en önemli kaynaklarından biri olmasına rağmen halk inançlarının tamamını kültüre bağlamak elbette doğru değildir. Thomas Stearns Eliot (öl. 1965) konu karşısındaki çaresizliğini şu cümlelerle ifade etmiştir: “Bir yerde kültürün dinin vücut bulmuş şekli olduğunu söyledim. Böyle mübalağalı bir ifadenin bir cüret olduğunu kabul etmekle beraber din ve kültürün birbirleriyle ilişkisi olan iki ayrı şey veya birbiriyle tamamen aynı olduklarını söylememek için daha başka bir ifade bulamadım.”¹¹¹ Ziya Gökalp (öl. 1924) kültürü ikiye ayırır. Maddi olan kısmını *medeniyet* olarak ifade eder. Bu yönüyle kültür milletler arasındır. Ancak bir de kültürün manevi kısmı vardır ki din, dil, örf, âdet ve geleneklerden, ortak davranışlardan oluşur. Gökalp kültürün bu kısmını *manevi kültür* (hars) olarak tanımlar. Bu şekliyle hars milletlerin kendisine mahsustur.¹¹² Milli kültür kavramını Türk sosyoloji tarihinde ilk olarak Ziya Gökalp kullanmıştır.¹¹³ Nasıl Kabul edilirse edilsin çoğu kültürler arası olan bu inançlar halkın yaşadığı dinî hayatın tezahürleri olup çoğu yerde dinin özgün yapısından uzak bir yapıya sahiptir.

Buda (MÖ 563-483) toplumun inanç sistemini oluşturan Brahmanizm’e karşı mücadele ederek putlara tapınmaya savaş açmıştır. Ancak Buda’dan sonra durum tam aksi yönde cereyan etmiştir. Ölümünün üzerinden bir asır bile geçmeden takipçileri Buda’nın heykellerini yaparak bu heykellere tazimde bulunmaya başlamışlardır.¹¹⁴ Zamanla Buda’nın heykelleri, Budizm’in geleneğini oluşturan ana unsurlardan biri haline getirilmiştir. Aynı hususlar ilahi menşeli olan dinler için de söylenebilir. Bu ilahi dinlerden Yahudilikte görülen durum dikkat çekicidir. Kur’ân’ın ifadesine göre Yahudiler, kısa bir süre de olsa peygamberlerinin yokluğunda kendilerine buzağdan bir heykel edinip ona tapınmışlardır.¹¹⁵ Hıristiyanlık söz konusu olduğunda benzer durumlar geçerlidir. Hıristiyanlar İsa’nın aralarından ayrılmasından sonra dinlerine müdahale ederek tahrip etmişlerdir. Bu meyanda terk ettikleri kadim putperest atalarının putları yerine Hıristiyanlığın sembol isimlerinin heykellerini koyarak tazimde bulunmaya başlamışlar ve nihayet ihdas ettikleri bu unsurlar zamanla Hıristiyanlığın asli unsurları haline gelmiştir.¹¹⁶ Bu tür sapmalara bazı Hıristiyanlar

¹¹⁰ Mehmet Kaplan, *Kültür ve Dil* (İstanbul: Dergâh Yayınları, 1996), 16.

¹¹¹ T.S. Eliot, *Kültür Üzerine Düşünceler*, çev. Sevim Kantarcıoğlu (Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1981), 26.

¹¹² Ziya Gökalp, *Türkçülüğün Esasları*, Hazırlayan. Mehmet Kaplan (İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1970),30.

¹¹³ Orhan Türkdoğan, *Değişme-Kültür ve Sosyal Çözülme* (İstanbul: Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, 1988), 21.

¹¹⁴ Günay Tümer-Abdurrahman Küçük, *Dinler Tarihi* (Ankara: Ocak Yayınları, 1988), 97; Varenne, “Budizm, 341.

¹¹⁵ Örnek Kur’ân âyetleri için bk. el-Bakara 2 /51-52,54,92,93; en-Nisâ 4 /153; el- A’râf 7/148,152; Tâhâ 20/ 88-98.

¹¹⁶ Abdülkadir İnan, *Eski Türk Dini Tarihi* (İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1976), 177.

itiraz ederek İmparator III. Leon zamanında putlara ve suretlere (*ikon*)¹¹⁷ saygı duymanın, tazimde bulunmanın Hıristiyanlara yakışmadığından hareketle bunlarla mücadele etmişlerdir. Kiliselerde resimlere ve putlara yer verilmesine karşı çıkan bu kişilere “*ikonoklast*” (put kıran) adı verilmiştir.¹¹⁸ Müslümanların büyük çoğunluğu arasında benzer (putperestlik) hususlara tesadüf edilmemekle beraber, kadim inanış ve kültürlerine ait azımsanamayacak unsurun Müslümanlar tarafından şu ya da bu şekilde yeni dinî hayatlarında devam ettirildiği görülmektedir. Bunlardan bir kısmının İslâm’ın özünü oluşturan temel akaid esaslarıyla bağdaşmayacak bir yapıda olduklarını da unutmamak gerekir.¹¹⁹

İnsanların hem dünya hem ahiret hayatlarını düzenlemeyi görev alanı olarak belirleyen bir din zorunlu olarak hayatla iç içedir. Dolayısıyla hayatın tam merkezinde olan din tabii olarak toplumsal koşullardan etkilenir.¹²⁰ Bu durum tüm dinler için geçerlidir. Kültürel unsurlar, halk inançları evrensel dinler dâhil olmak üzere bütün dinlerde yaygın bir şekilde varlıklarını sürdürmektedir. Dinin halk tarafından yaşanış şekli *halk dindarlığı* olarak ifade edilmektedir.¹²¹ Dile getirilenlere ilave olarak insanın psikolojisi, kendine özgü yapısı ve neticede dinin kişiselleşmesi göz önüne alınırsa dinlerde genişlemeye paralel olarak tahriflerin artmasının nedeni anlaşılabilir. Diğer yandan bazen kutsal metinlerde “*mücmel, müşkil veya müteşabih*” ibarelerin bulunduğu hususunu göz önünde bulundurmak gerekir. Çağlar boyunca ister beşer tarihinde ister konu edilecek herhangi bir dinin hususi tarihinde belirli bir ilmi seviye sahibi olan insanları, kıvrak zekâ sahiplerini muhatap alan, sıradan

¹¹⁷ İkon (Icône): Ortodoks Hıristiyanlarda rastlanan ve genel olarak tahta panoların üzerine yapılmış dinsel resimlere denir. Bu resimlerin karşısında ibadet edilir. Duvarlara ve siva üstüne yapılan resimlere ise *fresk* denir. Celal Esad Arseven, “İkon”, *Sanat Ansiklopedisi* (İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1965), 2/771-772.; Bekir Sıtkı Baykal, *Tarih Terimleri Sözlüğü* (Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 1981), “ikon”, 49.

¹¹⁸ Thomas Michel, *Hıristiyan Tanrı Bilimine Giriş* (İstanbul: Orhan Basımevi, 1993), 102. İkonların kiliselerde bulunup bulunmamasıyla ilgili fikir ayrılıkları, 725 senesinde Bizansta başlamış ve Hıristiyanlar arasında şiddetli tartışmalara sebep olmuştur. Tartışmalar yaklaşık 150 yıl devam etmiş, bu devirde çok sayıda ikon ortadan kaldırılmış ve ikonlara saygı taraftarı olan keşişler ölüm cezalarına çarptırılmıştır. Ne var ki bu mücadele ve yasaklamalar hatta ölümler ikonların kiliselere girişlerine mâni olamamış, bazı din adamları Anadolu’da Göreme gibi gözden uzak yerlere yerleşerek kayaları oymak suretiyle inşa ettikleri mabedlerin duvarlarını ikonlarla bezemeye devam etmişlerdir. Sözü edilen sert tartışmalar Theodora’nın 842 yılında Bizans İmparatorluğu’nda ikonlara gerekli hürmetin gösterilmesini ilanıyla son bulmuştur. (T. Michel, *Hıristiyan Tanrı Bilimine Giriş*, 102-103).

¹¹⁹ Abdülkadir İnan, “Müslüman Türklere Şamanizm Kalıntıları”, *İlahiyat Fakültesi Dergisi* 1/4 (1952), 19-30; Ethem Karaçoban, “Anadolu’da Dinî İnanç ve Yaşayışta Görülen Bazı Eski Tesirler Üzerine Değerlendirme”. *Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 50 (Haziran 2021), 429-467.

¹²⁰ Alev Erkilet Başar, *Ortaoğu’da Modernleşme ve İslâmî Hareketler* (İstanbul: Yöneliş Yayınları, 2000), 108.

¹²¹ Gustave Mensching, *Dinî Sosyoloji*, çev. Mehmet Aydın (Konya: Tekin Kitabevi, 1994), 131 vd.

insanların anlamakta zorlanacağı hatta anlayamayacağı bir “*sırrî alan*” varlığını hep sürdürmüştür. Çünkü din, genel çerçevede bütün kitlenin anlayacağı dille yalnız asgari müşterekleri verir. Bunların ötesinde gelişmiş benliklerin alaka kurmak istedikleri sonsuz bir ruh ve bilgi alanı vardır. Bu alan rastgele herkesin önüne açılmaz.¹²² Rastgele herkesin önüne açılmayacak olan bu alanları anlamak için *tedebbür* ve *tezekkür*¹²³ seviyesinde entelektüel zihni bir ameliyenin olması gerekir.¹²⁴

Sonuç

Kelâm ilmi yukarıda da işaret edildiği gibi, çağın insanına iki cihan saadetini sunabilmek için öncelikli olarak Kur’ân’ın dünya görüşünü ortaya koymalı, sonra bütün tutum, davranış ve inançlarıyla bireyi tanımalı ve nihayet bu dünya görüşünü kişiler için anlaşılır kılmalıdır.

Burada konu İslâm inançları açısından halk inançlarının önemine vurgu yapmak için ele alınmıştır. Esasen halk inançları ya da yerine kullanılan kavramlar dâhilinde yer alan inanç ve eylemlerin etraflıca araştırılması gerekmektedir. Bu da aslında aralarında kelâm ilminin de yer alacağı disiplinler arası organize bir çabayı gerekli kılar. Kelâm ilmi mezkûr kulvarda çalışacak disiplinler arasında yerini almalıdır. Dünya ve ahiret saadetine engel teşkil eden her türlü beşerî, felsefî, bâtıl ve sapkın düşünce akımlarına karşı itikad esaslarının savunmasını yapmak kelâmın en önemli görevleri arasındadır. Zira kelâmın konusu bilgi alanına giren (*ma’lum*) her şeydir. Aynı zamanda kelâm, ele aldığı konuları delillendirmeye dayalı tahkiki bir ilimdir. Kelâm insanlığın mevcut hasıllarından yararlanarak özellikle dolaylı ya da dolaysız olarak alanına taalluk eden problemlere çözüm sunmak durumundadır. Aksi takdirde tahkik ilmi olma vasfını kaybederek taklit ilmine dönüşür.

Günümüz kelâm çalışmalarında ağırlıklı olarak güncel inanç problemleri üzerinde durulması gerekmektedir. Zira klasik problemler birçok eserde çeşitli yönleriyle ele alınmıştır. Elbette bunlara da yeni açılımlar getirilebilir. Eserler yeniden ele alınıp burada savunulan hususlar halkın anlayabileceği daha basit bir yöntemle güncellenebilir. Ancak bugün için kelâm alanında yapılan araştırmaların önemli bir kısmının eski ve yeni verilerle güncel inanç meselelerine ağırlık vermesi gerekmektedir. Kelâm ilmi, günlerce sürebilecek bir yolculuğu göze alarak sefere çıkan ve geldiği noktada bir türbe önünde gözyaşı dökken, dua eden zaman zaman tazimde bulunan insanların tutum ve davranışlarını gündemine almak ve bu durumu İslâm dininin kabir ziyaretine bakışını esas alarak değerlendirmek zorundadır.

¹²² Öztürk, *Tasvufun Ruhu ve Tarikatlar*, 6.

¹²³ Sâd 38/29.

¹²⁴ Recep Kılıç, *Dini Anlamak Üzerine* (İstanbul: Ötüken Neşriyat, 2019), 15.

Kelâmın ilk ve değişmez konusu tevhid olmuştur. Günümüz için de insanın yaşantısında tevhide mugayir ne varsa kelâmın konusu olmak durumundadır. Kısacası, tevhid ilkesi başta olmak üzere İslâm öğretisini bütün yönleriyle anlaşılır bir şekilde dile getirmek, müdafaa ve muhafaza etmek kelâm ilminin görevidir.

Kaynakça | References

- Abdurrezzak, Ali. "Halk İnançlarının İşlevleri ve Düşünsel Temelleri". *Asya Studies* 5/18 (Aralık 2021), 155-168. <https://doi.org/10.31455/asya.1011387>
- Adorno, Theodor Wiesengrund. "Felsefi Terminoloji". çev. Medeni Beyaztaş. *Bilgi ve Düşünce* 1 (Ekim- 2002), 114-118.
- Akpınar, Turgut. *Türk Tarihinde İslâmiyet*. İstanbul: İletişim Yayınları, 2. Baskı, 1994.
- Alper, Hülya. *İmanın Psikolojik Yapısı*. İstanbul: Rağbet, 2002.
- Amman, Mehmet Tayfun – Demircioğlu, Sümeyye, "Sakarya Üniversitesi Öğrencilerinin Büyü ve Fala Yönelik İnanç ve Uygulamaları". *Sosyal ve Kültürel Araştırmalar Dergisi* 5/11 (2019), 293-323. <https://doi.org/10.25306/skad.543285>
- Ardoğan Recep (Ed.), *Günümüz Kelâm Problemleri*. İstanbul: Klm yayınları, 2018.
- Arseven. Celal Esad. "İkon". *Sanat Ansiklopedisi* 2/771-772. İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 3. Baskı, 1965.
- Arslan, Mustafa. "Din Görevlilerinin Tutumlarında Halk İnançları Unsurları Uygulamalı Bir Araştırma". *Tabula Rasa-Felsefe&Teoloji-* 4 1/10 (Ocak-Nisan 2004), 183-201.
- Atay, Hüseyin. *İslam'ı Yeniden Anlama*. Ankara: Atay ve Atay Yayıncılık, 2001.
- Atay, Hüseyin. "Niçin Kur'ân'a Gidip Kur'ân'dan Başlıyoruz?". *Kitap Dergisi* 2/76 (Şubat 1996), 19-24.
- Attas, S. Nakip. *Modern Çağ ve İslâmî Düşünüşün Problemleri*. çev. Mahmut Erol Kılıç. İstanbul: İnsan Yayınları, 1989.
- Aydın, Mehmet. *Din Fenomeni* (Derleyen ve tercüme eden). Konya: Tekin Kitabevi, 1993.
- Aydın, Mehmet. "Fal". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 12/134-138. İstanbul: TDV Yayınları, 1995.
- Aydın, Mehmet. "Değişim Sürecinde İnanç Bilim İlişkisi". *İslâmî Araştırmalar Dergisi* 11/ 1-2 (1998), 225-229.
- Aydüz, Salim. "Osmanlı Devleti'nde Münecimbaşılık Müessesesi", *Bellekten* 70/257 (Nisan 2006), 167-264. <https://doi.org/10.37879/bellekten.2006.167>
- Baloğlu, Adnan Bülent. "İzmirli İsmail Hakkı'nın Yeni İlm-i Kelâm Anlayışı", *İzmirli İsmail Hakkı*. ed. Mehmet Şeker-Adnan Bülent Baloğlu. 93-107. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1996.
- Başar, Alev Erkilet. *Ortadoğu'da Modernleşme ve İslâmî Hareketler*. İstanbul: Yöneliş Yayınları, 2. Baskı, 2000.
- Baykal, Bekir Sıtkı. "İkon". *Tarih Terimleri Sözlüğü*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 1981.

- Bilen, Mehmet. “Din Görevlilerinin Hadis Bilgileri Üzerine”. *İslâmî İlimler Dergisi* 2 (Güz 2007), 82-104.
- Bostancı, M. Naci. “Daha Çok Teoloji Değil Daha Çok Sosyoloji”. *Türkiye Günlüğü* 57 (Eylül-Ekim 1999), 67-73.
- Bulgen, Mehmet. *Kelâm İlmi ve İslâm Hukukunda İçerik Sorunları*. İstanbul: Ensar Neşriyat, 2017.
- Cabiri, Muhammed Abid. “Çağdaş Dünyada Şeriatın Tatbiki Problemi”. çev. Abdullah Şahin. *İslâmiyât* 1/4 (1998), 26-43.
- Cevzici, Ahmet. *Felsefe Sözlüğü*. İstanbul: Paradigma Yayınları, 3. Basım, 1999.
- Coşkun, Arif. *İslâm’a Göre Sihir Cin Çarpması Teşhis ve Tedâvî Usûlleri*. İstanbul: 2. Baskı, 1993.
- Çelik, Ali. *Halk İnançları*. İstanbul: Beyan Yayınları, 1995.
- Çetin, Rabiye. “Tanzimat’tan Günümüze Kelâm’ı Yenileme Çalışmaları I”. *Dini Araştırmalar Dergisi* 16/42 (Haziran 2013), 9-38.
- Çiftçi, Adil. *Fazlurrahman İle İslâm’ı Yeniden Düşünmek*. Ankara: Kitâbiyât, 2000.
- Çobanoğlu, Abdullah. *Halk Arasında Yaşayan Hurafeler Üzerine Bir Alan Araştırması*. Sakarya: Sakarya Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2006.
- DİB, Diyanet İşleri Başkanlığı, *Türkiye’de Dinî Hayat Araştırması*, 2014. http://www.ceidizleme.org/ekutuphaneresim/dosya/914_1.pdf
- Eğribel, Erhan. “Toplumsal İlerlemenin ve Tarihin Sonu: Kutsala Dönüş”. *Sosyoloji Dergisi* 3/19 (2009), 53-66.
- Eliot, Thomas Stearns. *Kültür Üzerine Düşünceler*. çev. Sevim Kantarcıoğlu. Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1981.
- Evkuran, Mehmet. “Kelâm İlminin Yeniden İnşası Sözüünün Anlamı ve İçeriği Üzerine”. *Kelâm İlmi’nin Yeniden İnşasında Geleneğin Yeri koordinasyon Toplantısı ve Sempozyum Bildirileri*. 181-198. Elazığ: Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, 2004.
- Evkuran, Mehmet. “Belirsizlik, Tahakküm ve Küreselleşme Bağlamında Teoloğun Gündemi”. *Dini Araştırmalar* 6/17 (Haziran 2003), 309-326.
- Eyüboğlu, İsmet Zeki. *Bütün Yönleri ile Anadolu İnançları*. İstanbul: Koza Yayınları, 1974.
- Fazlurrahman. *Tarih Boyunca İslâmî Metodoloji Sorunu*. çev. Salih Akdemir. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 1995.
- Fazlurrahman. *İslâm ve Çağdaşlık*. çev. Alparslan Açıkgenç - M. Hayri Kırbaçoğlu. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 3. Baskı, 1998.
- Fazlurrahman, İslâm. çev. Mehmet Dağ - Mehmet Aydın. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 5. Baskı, 1999.

- Fehd, Tevfik. “İlm-i ahkâm-ı nücûm”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* 22/124-126. İstanbul: TDV Yayınları, 2000.
- Gazzâlî, Ebû Hâmid Muhammed b. Muhammed. *el-Mustasfâ*. çev. Yunus Apaydın. Kayseri: Rey Yayıncılık, 1994.
- Geddes, MacGregor. “Doubt And Belief”. *The Encyclopedia of Religion*. 4/424-430. New York: Macmillan Publishing Company, 1986.
- Gökâl, Ziya. *Türkçülüğün Esasları*, haz. Mehmet Kaplan. İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1970.
- Gökberk, Macit. *Felsefe Tarihi*. İstanbul: Remzi Kitabevi, 6. Baskı, 1990.
- Gölcük, Şerafettin. “Esâtîr”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 11/359-360. İstanbul: TDV Yayınları, 1995.
- Gülten, Sadullah. “Hızır-İlyas Zaviyeleri, Aya Yorgi ve Bektaşîler”. *Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Velî Araştırma Dergisi* 83 (Güz 2017), 81-100.
- Günaltay, Mehmed Şemseddin. *Hurafeler ve İslâm Gerçeği*, haz. Ahmet Gökbek. İstanbul: Marifet Yayınları, 1997.
- Güngör, Erol. *İslâm’ın Bugünkü Meseleleri*. İstanbul: Ötüken Neşriyat, 1981.
- Hançerlioğlu, Orhan. “Boş İnanç”. *Felsefe Ansiklopedisi*. 1/191-192. İstanbul: Remzi Kitabevi, 1977.
- Hançerlioğlu, Orhan. “İnanç”. *Felsefe Ansiklopedisi*. 3/82. İstanbul: Remzi Kitabevi, 1977.
- Hanefi, Hasan, *İslâmî İlimlere Giriş*. çev. Muharrem Tan. İstanbul: İnsan Yayınları, 2. Baskı, 2000.
- Hasluck, Frederick William. *Bektaşîlik Tetkikleri*. çev. Ragıp Hulusi. İstanbul: Devlet Matbaası, 1928.
- Hodgson, Marshall G.S. *İslâm’ın Serüveni*. çev. Komisyon. 3 Cilt, İstanbul: Yeni Şafak, 1995.
- Sabah, “Hıristiyan azizi mi Müslüman evliya mı?” (22 Aralık 2012). <https://www.sabah.com.tr/yasam/2012/12/22/hristiyan-azizi-mi-musulman-evliya-mi>
- İbn Manzûr, Muhammed b. Mükerrrem. *Lisânü’l-‘Arab*. 13 Cilt. Beyrut, 1995.
- İnan, Abdülkadir. *Eski Türk Dini Tarihi*. İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1976.
- İnan, Abdülkadir. “Müslüman Türklerde Şamanizm Kalıntıları”. *İlahiyat Fakültesi Dergisi* 1/4 (1952), 19-30.
- İrfan, Abdülhamid. *İslâm’da İtikadî Mezhepler ve Akaid Esasları*. çev. M. Saim Yeprem. İstanbul: Marifet Yayınları, 1981.
- İzmirli İsmail Hakkı. *Yeni İlmî Kelâm*. Ankara: Umran Yayınları, 1981.

- İzzetbegoviç, Ali. *Doğu ve Batı Arasında İslâm*. çev. Salih Şaban. İstanbul: Nehir Yayınları, 1994.
- Kanter, Özden. *Mitolojinin Anadolu İnançlarına Etkisi*. İstanbul: Eskiyei Yayınları, 2020.
- Karabaş, Seyfi. "İnançlarımızla Manilerimizde İmge Bütünlüğü". *Ulusal Kültür Dergisi* 1 (Temmuz 1978), 55-63.
- Karaçoban, Ethem. *Gebze ve Çevresinde Yaygın İnanışlar ve Kelâm Açısından Kaynakları*. İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2004.
- Karaçoban, Ethem. "Anadolu'da Dinî İnanç ve Yaşayışta Görülen Bazı Eski Tesirler Üzerine Değerlendirme". *Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 50 (Haziran 2021), 429-467. <https://doi.org/10.17120/omuifd.891484>
- Karakoç, Sezai. *Fizikötesi Açısından Ufuklar ve Daha Ötesi*. 3 Cilt. İstanbul: Diriliş Yayınları, 1995.
- Karakoç, Sezai. *Günlük Yazılar II Sütun*. İstanbul: Diriliş Yayınları, 5. Baskı, 1999.
- Karaman, Hayrettin. "Sapmalara (Bid'atlara) Karşı Tavrı". *Yenişafak* (21 Şubat 2013). <https://www.yenisafak.com/yazarlar/hayrettin-karaman/sapmalara-bidatlara-kari-tavir-36416>
- Kartopu, Saffet - Ünalın, Abdurrahman. "Üniversite Öğrencilerinin, Sihir, Büyü ve Tabiatüstü Güçlerle İlgili Tutumlarının İncelenmesi". *Bilimname* 2019/40 (Aralık 2019), 195-228. <https://doi.org/10.28949/bilimname.604149>
- Kâtip, Çelebi. *Mizanü'l - Hak Fi İhtiyari'l - Ahak*. çev. Orhan Şaik Gökyay. İstanbul: MEB, 1972.
- Kılavuz, A. Saim. *Ana Hatlarıyla İslâm Akâidi ve Kelâma Giriş*. İstanbul: Ensar Neşriyat, 34. Basım, 2022.
- Kılıç, Recep. *Dini Anlamak Üzerine*. İstanbul: Ötüken Neşriyat, 2. Baskı, 2019.
- Kılıç, Recep. *Din ve Kültür İlişkisi Üzerine*. İstanbul: Ötüken Neşriyat, 2015.
- Köse, Ali. "Modernleşme-Sekülerleşme İlişkisi Üzerine Yeni Paradigmalar". *Günümüz İnanç Problemleri*. 203-216. Erzurum: 2001.
- Köse, Ali-Ayten, Ali. "Batıl İnanç ve Davranışlar Üzerine Psikososyolojik Bir Analiz". *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi* 9/3 (2009), 45-70.
- Mardin, Şerif. *Din ve İdeoloji*. İstanbul: İletişim Yayınları, 4. Baskı, 1990.
- Meriç, Cemil. *Sosyoloji Notları ve Konferansları*. İstanbul: İletişim Yayınları, 4. Baskı, 1997.
- Michel, Thomas. *Hıristiyan Tanrı Bilimine Giriş*. İstanbul: Orhan Basımevi, 1993.
- Musa Kâzım. "Kütüb-i Kelâmiyyenin İhtiyâcât-ı Asra Göre İslah ve Te'lifi, Beyne'l Müslimin Mezahib-i Muhtelifinin Tevhidi, Medreselerde Tedrisatın İslahı". *Sırâtı Müstakim* 2/52 (1327), 403-406.

- Ocak, Ahmet Yaşar. “Hıdrellez”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 17/313. İstanbul: TDV Yayınları, 1998.
- Ocak, Ahmet Yaşar. *Türkler Türkiye ve İslâm*. İstanbul: İletişim Yayınları, 3. Baskı, 2000.
- Örnek, Sedat Veyis. *Budunbilim Terimleri Sözlüğü*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 1973.
- Özarslan, Metin. “Totem Yapmak: Spor Müsabakaları Örneğinde Uğurla İlgili Kimi Uygulamalar”. *IV. Kazan Uluslararası Halk Kültürü Sempozyumu*, ed. Özkul Çobanoğlu vd. 671-677. Ankara: Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Türk Halkbilimi Bölümü Yayınları, 2016.
- Öztürk, Yaşar Nuri. *Tasavvufun Ruhu ve Tarikatlar*. İstanbul: Sidre Yayıncılık, 1988.
- Sancaklı, Saffet. “Yaşayan Hurafe ve Hurafe ile Mücadelenin Önemi”. Erişim 22 Mart 2024. https://www.vuslatdergisi.com/yazi_detay.php?id=4455&SID=199&year=2018&month=1
- Sancar, Faruk – Suluğlu, Muhammed Hanefi. “Kelâmın Yenilenmesine Muhalefet Tartışmaları Üzerine bir Tahlil”. *Din Bilimleri Akademik Araştırma Dergisi* 19/2 (2019), 589-614. <https://doi.org/10.33415/daad.583999>
- Scriven, Micheal. “Belief”. *Encyclopedia Americana*. 3/501. New York: 1958.
- Seufert, Günter. “Türkiye’de ve Almanya’da Dinin Halk Üzerindeki Etkileri”. *Bilgi ve Hikmet* 10 (Bahar 1995), 64-70.
- Sinanoğlu, Mustafa. “İman”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 22/212-214. İstanbul: TDV Yayınları, 2000.
- Sinanoğlu, Mustafa. “Kelâm Geleneğinde Değişim”, *Çağımızda Sosyal Değişme ve İslâm*. 217-231. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2. Baskı, 2007.
- Spranger, Eduard. *İnsan Tipleri*. çev. Ahmet Aydoğan. İstanbul: İz Yayıncılık, 2001.
- Surûş, Abdülkerim. *Kim Savaşım Verebilir*. çev. Sabah Kara. İstanbul: Seçkin Yayıncılık, 1993.
- Şâtîbî, İbrâhim b. Mûsâ. *el-İtisâm*. çev. Ahmet İyibildiren - Mustafa Özcan. 2 Cilt. Konya; Kitap Dünyası Yayınları, 2011.
- Şentürk, Recep. *İslâm Dünyasında Modernleşme ve Toplum Bilim*. İstanbul: İz Yayıncılık, 1996.
- Şeriatî, Ali. *Öze Dönüş*. çev. Kerim Güney. İstanbul: Yedi Gece Kitapları, 1991.
- Tanyu, Hikmet. “Dinî Folklor veya Dinî-Manevi Halk İnançlarının Çeşit ve Mahiyeti Üzerinde Bir Araştırma”. *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 21/1-4 (Temmuz 1976), 123-142.
- Taşköprizâde Ahmed Efendi. *Miftâhu’s-sa‘âde ve mişbâhu’s-siyâde fi mevzû‘âtî’l-‘ulûm*. nşr. Abdülvehhâb Ebû’n-Nûr – Kâmil Kâmil Bekrî. 3 Cilt. Kahire: Dâru’l-Kütübi’l-Hadîse, 1968.
- Topaloğlu, Bekir. *Kelâm İlimi: Giriş*. İstanbul: Damla Yayınevi, 3. Baskı, 1988.

- Tümer, Günay - Küçük, Abdurrahman. *Dinler Tarihi*, Ankara: Ocak Yayınları, 1988.
- Türkdoğan, Orhan. *Değişme-Kültür ve Sosyal Çözümle*. İstanbul: Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, 1988.
- Uysal, Mustafa. *İslâm'a Sokulan Bid'at ve Hurafeler*. 3 Cilt Konya: Ülkü Basımevi, 2. Basım, 1969.
- Ünal, Mustafa. "Türk Medyasının Halk İnançlarına Bakışı". *Türklük Bilimi Araştırmaları Dergisi* 16 (2004), 43-67.
- Voltaire, François Marie. *Felsefe Sözlüğü*. çev. Lütfi Ay. 4 Cilt. İstanbul: İnkılap ve Aka, 4. Baskı, 1977.
- Wallerstein, Immanuel. *Jeo Politik ve Jeo Kültür*. çev. Mustafa Özel. İstanbul: İz Yayıncılık, 1993.
- Weber, Alfred. *Felsefe Tarihi*, çev. Halil Vehbi Eralp. İstanbul: Sosyal Yayınları, 4. Baskı 1991.
- Yaltkaya, M. Şerafeddin. *Kelâm Savaşları*. İstanbul: Burhaneddin Matbaası, 1932.
- Yavuz, Yusuf Şevki. "Kelâm". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 22/196-203. Ankara: TDV Yayınları, 2022.
- Yazır, Muhammed Hamdi. *Hak Dini Kur'an Dili*. 10 Cilt. İstanbul: Eser Neşriyat, 1971.
- Yaran, Rahmi. "Bid'at". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 6/129-131. İstanbul: TDV Yayınları, 1992.
- Yel, Ali Murat. "Hurafe". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 18/381-382. İstanbul: TDV Yayınları, 1998.
- Yeşilyurt, Temel. "Seküler Dünyada İman Toplulukları". *İslâmiyât* 4/3 (2001), 119-132.